

І.А. Климишин, О.І. Климишин

СВІТ І МИ В НЬОМУ

Івано-Франківськ

2019

Текст цієї книжки є істотно скороченим варіантом 4-го видання (2012 р., 204 с.) кн. «Збагнути світ і себе в ньому».. Міркування в авторів просте: згадане 4-те видання є в Інтернеті (блог «Небозвід»). Автори ж беруть до уваги те, що в час перенасичення інформацією у багатьох читачів нема можливості переглядати сотні сторінок, щоб відшукати відповіді на якесь конкретне питання. Зокрема, на питання – «хто я на цій землі та які обов'язки я маю перед іншими – ближчими і дальшими».

Тож тут, передусім, обговорено «найбільш пекуче» для багатьох із нас питання щодо *духовного самовизначення* і дано певне узагальнення окремих проблем *людини у світі*, як також релігієзнавства в цілому. Було вкрай скорочено матеріали, що стосуються конкретних питань астрономії та біології, оскільки вони детально обговорені в публікаціях авторів «Про космічне, земне, світоглядне» і «Формула Творця». Вони є у згаданому блозі «Небозвід».

Ця книжка 22 роки тому була замовлена відділом роботи з молоддю Міністерства освіти, як навчальний посібник з курсу «Основи християнської віри» у школі. Відповідно була рецензована, зокрема, Кир Софроном Мудрим. Але керівництво МО змінилося та й «годин з такої тематики у школах ніби й нема». Тому в теперішній публікації немає підсумкових для кожного підрозділу «Питань для самоконтролю» і «Завдань». При бажанні їх можна знайти у первісному варіанті книжки в Інтернеті.

Ми не могли би взагалі
вірувати, якби не мали розуму.
Св. Августин

Передмова

«Хто я і навіщо на цій Землі?» «Господи (якщо Ти є), дай мені збагнути Твій задум щодо мене!»

Приходить пора, і такі думки зринають у свідомості чи не кожного юнака і дівчини. Бо ж, образно кажучи, видряпавшись із колиски, усі ми починаємо озиратися навколо, пильно приглядатися і прислухатися «до цього невідомого світу». Зіставляти свої враження про нього, вдумуватися й узагальнювати побачене, почуте, пережите.

Ми усвідомлюємо, що в навколишньому світі є краса і потворність, є добро і є зло. Є певні принципи і норми співжиття з іншим людьми. Є поняття честі й гідності. Кожен фактично зобов'язаний навчитися дбати про себе, про своє тіло («треба ж щось їсти, в щось одягтися, десь жити»). Але водночас кожен набуває певного розуміння, що «цього замало», що наше тіло – це не зовсім наше «Я». Що можна певним чином відділити себе від тої «тілесної оболонки». Навчитися оглядати її наче «збоку». Піднятися «вище» цих «приземлених» потреб і бажань. «Їх же мають і тварини», а кожен з нас бачить безодню, яка пролягає між цею безсловесною істотою і собою...

Так, не хлібом самим живе людина, а коли лише ним – то це велике для неї нещастя! Бо не випадково ж сказав один із Учителів Церкви **Василій Великий** († 379 р.): «Людина – це звір, якому звелено піднятися до неба». Йдеться, отже, про потреби душі, про устремління нашого духа. Йдеться про пошук відповідей на найважливіші для кожного з нас питання: «Звідки взявся цей світ і ми в ньому?», «Чи є Творець цього світу, чи цікавиться Він нами та що про це може сказати наука?».

Тут можна згадати афоризм, складений австрійським письменником Францем **Верфелем** (1890 – 1945): «Спрага – найкращий доказ того, що вода існує». Інакше: коли б у світі, у нашому житті не було смислу, то людина не задумувалася б над ним, не шукала б його! Тож – шукаймо його... Всемогутній Творець, давши кожному уміння розрізняти добро і зло, покликав нас у цей світ, де ми щоденно мусимо здійснювати вибір. А також – неухильно та щоденно примножувати добро. І велика це річ – добитися того, щоб люди, дивлячись на вашу гідну поведінку і чесну працю, після зустрічі з вами йшли далі, зігріті вашою доброзичливістю, наче сонячними променями, щоб після цього і їм хотілося жити й працювати..

Багато людей, і то в цілому світі, вважають релігію приватною справою. Що це зовсім не так, нас переконує саме життя, осмислене відомими особистостями, як ось:

Сократ (469–399 до н.е.), давньогрецький філософ: «Наймудріші і найсильніші народи є водночас найбільш релігійними».

Платон (427 – 347до н.е.): «Незнання Бога є для держави найбільшим з лих, і хто підриває релігію, той підриває разом з тим і основи суспільства».

Цицерон (106–43 до н. е.), давньоримський філософ і письменник: «Все рухається вперед релігією».

Джордж Вашингтон (1732–1799), перший президент США: «Віра, релігія і моральність – це необхідні опори усякого добробуту і ладу. Не є приятелем вітчизни той, хто підкопує ці підвалини людського щастя. Розум і досвід показують нам, що моральність без віри не може існувати».

Семен Франк (1877–1950): «Епохи віри завжди є епохами творчості, припливу нових сил, а епохи невірства – епохами занепаду, зубожіння і застою».

Історія людських спільнот довела, що без релігії, без Бога життя людей втрачає свій глибинний смисл, вартість і мету. Людина без Бога позбавлена імпульсів до творчої праці. Тим

часом ця наполеглива праця мала б бути відповіддю кожного на заклик Творця, звернений безпосередньо до нього...

Так, у минулому релігія відігравала надзвичайно важливу роль у житті окремих народів і цілих держав. Вона була засобом збереження соціальних зв'язків, історичного обличчя народу, скріплюючим стрижнем його життя, вона, зрештою, була суттю душі того чи іншого народу.

Тому особливої уваги заслуговують ось ці слова російського вченого Ігоря **Шафаревича** (1923-2017) : «Більшість етнографів згодні з тим, що основною причиною вимирання примітивних народів при їх зіткненні з сучасною цивілізацією було не фізичне винищення їх європейцями, не заразні хвороби, спиртні напої, а зруйнування їхнього духовного світу, релігії і ритуалів, які прив'язували їх до життя». Ця важлива роль релігії, попри все, зберігається і сьогодні!

Згадаємо тут і висновок, зроблений близько 90 років тому німецьким філософом Максом **Вебером** (1864–1920) : у розвитку західноєвропейського індустріального господарства велику роль відіграло глибоке релігійне переконання – «усі мої зусилля є моїм святим обов'язком перед Творцем» – кожного з активних, скажемо так, творців суспільних матеріальних структур, кожного з організаторів виробництва. І, навпаки, напевне, лише безбожницьке суспільство могло допускати страхітливе марнотратство. Адже, скажімо, як про це повідомляла газета «Известия» (28 листопада 1989 р.), в СРСР «щорічні втрати від безгосподарності сягають 600 млрд. крб., тоді як повні прямі матеріальні втрати за всю Велику Вітчизняну війну становили 679 млрд. крб.»!

Наприкінці 80-х років громадськість дізналася і про те, що продуктивність праці в промисловості в СРСР була в чотири, а в сільському господарстві – у десять разів нижчою, ніж за кордоном. І про те, що експлуатація «тут» була ледве не в чотири рази більшою, ніж «там». Тому й «сталосся те, що сталосся»... – розвал великої і, здавалося б, могутньої держави. Бо ота спроба побудувати суспільство без Бога закінчилася відомо чим. Пролито море крові, а з кісток невинно замордованих можна б

насипати еверести. Економіка усупільнена виявилася вкрай неефективною. Держава займалася проблемою побудови раю на землі, тоді як завжди і скрізь її турботою має бути одне: щоб земне існування людей не перетворилося на пекло...

Як висловився наприкінці 80-х років письменник Чінгіз Айтматов (1928 – 2008), на шляху без Бога суспільство успіхів не знайшло. А люди, які пішли ним, забули, що таке гріх, розучилися аналізувати свої вчинки і думки, відучилися каятися у своїх провинах, а це ж – одне з великих досягнень людського духа. Після демонстрації тоді ж кінофільму «Покаяння» крилатим стало запитання: «Яка вулиця веде до храму?» Тобто – де отой шлях до правди і добра, яким треба йти кожному.

На це питання російський публіцист Ігор Золотускін тоді й відповів так: ця вулиця проходить через душу кожного з нас. І той храм добра, правди, совісті і любові кожен повинен будувати у своїй душі, вимітаючи звідти зло і брехню, які там вгніздилися і руйнують її. Без цієї праці над своїм зростанням, без отого самовдосконалення, духовного і морального, неможливі ніякі зміни у житті суспільства. Люди, духовно сліпі, можуть на найкращих у світі чорноземах сидіти з простягнутою рукою, злобно кліпаючи очима і клацаючи від голоду зубами. А в наш час – ще й розмахуючи атомними бомбами...

Отці Церкви, крім визначених Декалогом, виділили ще сім головних гріхів - гордість, скупість, неохайність, ненависть, обжерливість з пияцтвом, гнів і лінивість. Обдумуймо це!

Проблема вибору

Задивляючись у глибини зоряного неба, роздумуючи про складність навколишнього світу живих форм, шукаючи смисл і мету свого життя, робимо висновок: **найважливіше для кожного з нас – отримати відповідь на питання «є Бог чи його немає?»** Тобто - «бути людиною релігійною чи безбожником»?

Можемо при цьому згадати слова **Василія Великого**: «хто живе без Бога, неможливо щоб мав щасливе життя». Щоправда тут же хтось нагадає нам сказане росіянином Георгієм **Плехановим** (1856–1918): «Бог є ілюзією. Але це дуже шкідлива

ілюзія, вона скоує розум». І таких взаємно протилежних суджень за тисячі років людської історії вже висловлено безліч.

То що ж має робити юнак чи дівчина, досягаючи зрілого віку, коли він (вона) таки мусить вже скласти собі відповідь на питання про першооснову буття?

У логіці є поняття «некоректних прийомів», і один із них – «посилання на авторитет» Але в цьому випадку усе ж доречно скористатися ним без вагань! Адже тут йдеться про *підсумкове* осмислення ученим вкрай важливих питань!

А щоб не повторювати чужих помилок, не мучитися давно відомими сумнівами, слід проаналізувати і все те, що приводило різних людей до зневіри, до заяв «немає Бога» - до вільнодумства. Та з'ясувати, скільки то правди в ось цих словах англійського філософа Френсіса **Бекона** (1561–1626): *«Мале знання відводить від Бога, велике приводить до Нього».*

Життя кожної людини, будь-кого з нас, є насправді співжиттям з іншими людьми у певній спільноті: в родині, а більш узагальнено – в селі чи в місті, у конкретній державі. Народившись і вступаючи в життя, ми тривалий час отримуємо задарма, у борг, необхідний для нас мінімум матеріальних речей – їжі, одяжі, житла, згодом - певну можливість отримати освіту. З досягненням повноліття (фізичної зрілості) кожна людина (юнак чи дівчина), освоївши певну професію, вже сама розпочинає цілеспрямовану діяльність, щоб забезпечувати себе усім необхідним і - певною мірою повернути згаданий борг.

Про це дуже влучно сказав **Іван Франко** (1856–1916): «... вигодуваний чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов'язок невтомною працею усього життя відробити ті шеляги, які селянська рука витратила, щоб я міг видряпатися на висоту, де світло ясніє, де волі чутно дух і де вселюдські ідеали зоріють...»

Здавна вже зроблено висновок: людина не задовольняється тим, щоб «їсти-спати-розмножуватися», що властиве тваринам (таке життя названо вегетативним). Тому й зформувався погляд, за яким людина є амбівалентною, тобто двоїстою, і з цієї причини

– суперечливою. Зокрема, давньогрецький філософ **Платон** твердив, що людина складається з духовної безсмертної душі і смертного тіла, яке є для душі тягарем, в'язницею і джерелом зла. Душа ж покликана керувати тілом, спрямовувати життя людини.

Тож людина *здатна* поставити питання: «Чим є цей навколишній світ? Звідки він узявся і яким є моє місце в ньому? Навіщо я тут, хто і чого очікує від мене?» Їх німецький філософ Імануїл **Кант** (1724–1804) зформулював так: «Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу надіятися?»

Відповіді на них – в той чи інший спосіб – складає собі кожен. Кажемо й інакше: кожен з нас виробляє собі певну систему поглядів на світ, виробляє певні переконання та ідеали, тобто певні життєві орієнтири. В сукупності це становить *світогляд* людини, без якого її життя немислиме.

Ось як про ці питання у жовтні 1983 р. висловився **Папа Іван Павло II** (1920 - 2005): «Це те, над чим я роздумую давно і про що говорив при різних нагодах. Що таке людина? Яка користь із неї? В чому добро її і в чому її зло? ... Такі питання є в серці кожної людини... (вони) пробуджують розум і волю людини вільно шукати таке вирішення, яке могло б надати життю повного сенсу. І тому вони є найвищим виявом природи людини... (І) коли «причина речей» піддається цілісним дослідженням,.. людський розум досягає своєї вершини і відкривається для релігії. Бо релігійність є найвищим вираженням людської особи...».

Про віру, надію, любов і гідність

За визначенням, «*віра* – це стан людини, який тісно пов'язаний з її духовним світом і який є мотивом, стимулом, установкою та орієнтиром її діяльності. *Надія* – радісно спрямоване очікування, передчуття чогось життєво важливого для людини, це світлий промінь, що освітлює їй шлях уперед».

Віра, надія і *любов* – три головні чесноти людини, яка зве себе християнином. Але «найбільша з них – любов» (1 Кор. 13:13). І цей дар Божий у всій своїй повноті розкривається в тій людині, яка має найглибшу віру, і яка цілковито поклала у всьому

надію на Творця. Кожен із нас зміцнюється в вірі, збагачується надією в процесі усвідомлення самого себе, у намаганні виробити собі світогляд, тобто розуміння як свого місця на Землі, так і свого завдання на ній. Бо ж «ми з'явилися на цій землі, щоб здійснити щось велике і при цьому знайти себе» (Іван Франко).

Психіатр Віктор Франкль (1905 –1991), який три роки пробув у нацистських концтаборах, ствердив (та й тисячі інших свідчень цього є), що навіть перебуваючи у нестерпних умовах, людина здатна зберегти свою гідність. Навіть ідучи на смерть!

Суть якраз – у *гідності* людини. Ті, від кого це хоч як-небудь залежить, не повинні ставити людину в принизливе становище і передусім – у забезпеченні її шматком хліба щоденного. Тим і величне християнство, що воно закликає у кожному ближньому бачити образ Божий.

Ще «в ті часи» російський філософ **В. В. Бичков** зважився написати таке: «Християнство подивилося на людину, причому на кожную конкретну людину, як би низько не стояла вона у суспільній ієрархії, очима Бога, який став людиною, щоб відкрити їй можливість стати Богом. З цих позицій *людина стає найвищою цінністю у світі, а людяність – найвищою і невід'ємною властивістю і людини, і людської культури...* Поняття гуманності було чужим для давнього світу; лише раннє християнство найбільш послідовно усвідомило його і намагалось активно упровадити в культуру пізньої античності. Для римлян бої гладіаторів і шматування людей хижаками на арені – захоплююче видовище, для християн вистави амфітеатру – вершина нелюдяності і жорстокості» («Естетика позdney античності», М., 1982, с. 189).

Велике слово – *гідність*! І кожному слід шанувати свою та з повагою ставитися до гідності іншої людини. Адже не турбота про матеріальні блага визначає людину як таку. Бо ж «Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що виходить із уст Божих» (Мт. 4:4).

Тож віруймо, зберігаймо гідність і примножуймо добро!

Але - як формувати себе як особистість духовну? Які принципи і категорії моралі допомагають віднайти себе, стати

собою? Ось думки з цього приводу митрополита **Філарета**, який у 30-х роках був першоієрархом Російської Православної Церкви за кордоном (див. кн. «Нравственность христианина», М., 1991): «... земне життя людини є часом подвигу ... [Людина] повинна працювати над собою, боротися зі своїми недоліками і вадами. В такому життєвому подвигу в кожній людині виробляється її моральний характер і створюється її моральне обличчя... Людина, яка перестала працювати над собою, не залишиться такою, якою була, а обов'язково стане гіршою... Людина має свободу волі. І це – свобода вибору між добром і злом... Кожному з нас потрібна дисципліна... Ще важливішою є... внутрішня самодисципліна. Людина повинна сама себе поставити в певні рамки, створивши певні умови і порядок життя, – і від цього вже не відступати, бо безпринципна людина є небезпечною для оточення... Найважливішою якістю людської волі є її добре спрямування – в бік добра, а не зла... Необхідною умовою будь-якої діяльності людини, що змінює її волю, є праця...

Не внось у життя ні фальші, ні брехні, ні образи – ніякого зла. Усі люди – твої ближні, не роби їм того, чого не бажаєш самому собі... твори добро, по совісті, від серця, надихаючись Євангельським законом любові, милосердя і всепрощення ...».

Творець вивів нас у цей світ, щоб ми прожили своє життя гідно, щоб попрацювали чесно, щоб, врешті-решт, тим самим склали тут своєрідний екзамен. Услід за одним філософом кожен з нас мав би розмірковувати так: «На Страшному Суді наш Творець не запитає мене, чому я не став Айнштайном, Веделем чи Шевченком. Ні, Він запитає мене, чому я не став Степаном (Іваном, Миколою...), тобто тим, ким я повинен був стати, використовуючи всі обдарування, що їх Він мені дав. А я мав стати самим собою, Його гідною дитиною...».

Продовжуючи ці ж розмірковування, кожна віруюча людина повинна сказати собі: «Творець не запитає мене, чому я не став гідним німцем (французом, японцем). Ні, Він запитає, чому я не став гідним українцем, чому я не засівав свою ниву своїм потом і не йшов її жати. Чому не докладав своїх зусиль у праці, щоб з нас не сміялися інші народи, мовляв, «ось як не треба жити».

І не ухиляймося від обов'язку «перти плуг поперед себе», бо «не знайшов орієнтирів» серед знайомих, близьких чи просто «відомих» людей: «а цей он такий», «а ця і те не так, і це не як треба», «то чому я маю бути інакший?»... Але ж вони дивляться на нас (на Тебе, Миколо, на Тебе, Галинко) і з нас хочуть взяти зразок для наслідування! Усвідомлюймо це... І належно оцінюймо та вшановуймо наших дідів, батьків, старших братів і сестер за їхню часто самовіддану й жертовну працю у всіх царинах життя...

Цікавмося їхнім життям, особливо тим, як вони долали життєві труднощі й розчарування, як втамовували болі й муки своїх душ, своїх сердець. Один із них – наш Каменярь, **Іван Франко**. Багато рядків із його творів кличуть до нашого сумління (особливо - «Пролог» до поеми «Мойсей»). Такої ж особливої уваги заслуговує ось цей його своєрідний нам заповіт:

«Як син селянина-русина, вигодуваний чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука, щоб я міг видряпатися на висоту, де світло ясніє, де волі чутно дух і вселюдські ідеали зоріють. Мій руський патріотизм – то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу тихо проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням...»

І ще одне, вкрай важливе. З Біблії (Бут. 19:26) дізнаємося: праведному Лоту, його жінці і двом дочкам було звелено залишити переповнене гріхами місто, причому сказано: «Рятуйте свої душі і не озирайтеся назад себе...» Однак жінка Лотова озирнулася... і «стала стовпом соляним!». У цьому є і для нас усіх повчальне, його зформулював польський теолог **Вацлав Гриневич** : «Минуле віддаймо Богові!». Здійснюймо свою життєву мандрівку «вперед і вище» та не переконуймо себе й інших, що «я, ми - хороші, а он той, ті погані»...

Про науку та віруючих учених

Передусім доречно таке зауваження. Якби справді релігія була несумісна з наукою, про що донедавна твердили атеїсти, то з тих пір, відколи наука існує, всі вчені мали би бути атеїстами. А це зовсім не так. І про це чітко сказав видатний англійський фізик Ісаак **Ньютон** (1643–1727): «Я намагаюся йти слідами Бога, слідкуючи думкою за думкою Бога». Тож, вдивляючись у всякий зоряний небосхил, вивчаючи все, що він охоплює, «не один із землян» робить висновок: є, є Він - Великий Архітектор Всесвіту, є Розум, за задумом якого з'явилося все.

За визначенням, *наука* – це впорядкована система понять про явища і закони навколишньої дійсності. Мова тут йде не просто про перелік фактів (наприклад, «кинутий вгору камінь падає на Землю»), а й про їх пояснення («камінь падає, бо його притягує Земля»), про осмислення цих фактів і на цій основі – про передбачення нових явищ і подій («якщо, перебуваючи на високій горі, кинути камінь горизонтально зі швидкістю 8 км/с, то за відсутності атмосфери (яка гальмує рух) він уже на Землю не впаде: він стане її штучним супутником»).

Система наукових знань складається поступово, багатьма поколіннями вчених. Вони проводять певні спостереження, далі – систематизацію явищ, здійснюють певні узагальнення. Тож у кожен історичну епоху існує своєрідний *горизонт* (від грецьк. «обмежувати»), який відділяє «те, що ми знаємо», від того, «чого ми не знаємо». Скажімо, в часи Коперника ніхто не знав, як далеко до Сонця (і, до речі, применшували цю відстань майже у 20 разів). На початку ХХ ст. ніхто не здогадувався (або – не мав доказів того), що за межами нашої Галактики є безліч таких же зоряних систем.

На основі усієї сукупності даних науки створюється *наукова картина світу* – система уявлень про найзагальніші закони будови й розвитку Всесвіту та його окремих частин. Вона, тою чи іншою мірою, і стає елементом світогляду кожної людини. Бо ж таки кожен з нас хоче мати певне уявлення про те, «звідки взявся світ», а також «як з'явилося життя на Землі в усіх його дивовижних формах?».

Свідчення релігійних учених наших днів є, зокрема, у книжці болгарина **Тихомира Димитрова**: «Вони вірували: 50 лауреатів Нобелівських премій та інші великі вчені» (є в інтернеті рос. мовою). Також – в англomовній книжці **Аміра Аксея** (1950 – 2015) «Чому наука не заперечує існування Бога?»

Атеїсти в своїх публікаціях намагалися всіляко протиставити науку і релігію. Намагалися підвести читача до висновку, що представники релігії були людьми ледве не малограмотними. Факти ж якраз засвідчують протилежне (хоча винятки бувають скрізь і завжди). Згадаймо хоча б, що видатним ученим був **Василій Великий**, який правильно пояснював (у «Бесідах на Шестоднев») зміну фаз Місяця, правильно вказував розміри Сонця, впливом Місяця пояснював припливи і відпливи (періодичні коливання рівня Світового океану - двічі на добу, із запізненням на 52 хвилини) і навіть пояснив механізм утворення веселки заломленням сонячних променів у краплинах води.

Після падіння Західної Римської імперії саме монастирі стали вогнищами культури, де переписували і зберігали твори давніх учених (згадаймо хоча б символ бенедиктинського монашого ордену: хрест, книга і плуг!). А коли на початку другого тисячоліття н.е. в містах Європи почали засновувати університети, то професорами в них довгий час були люди духовного стану.

Серед видатних учених були – папа **Сильвестр II** (помер у 1003 р., за переказом це він став прототипом доктора Фауста), німецький філософ (і видатний богослов) св. **Тома Аквінський** (1225 – 1274) і багато інших. Відомо, що німецький математик та астроном єзуїт **Христоф Шейнер** (1575–1650) почав вивчати Сонце, і його книга про найближчу до нас зорю (1631 р.) була тоді найдетальнішою розповіддю про неї. Першу карту Місяця склав бельгійський математик єзуїт **Мішель Лангрен** (1600–1675). Подвійність зір виявив у 1650 р. італійський учений єзуїт **Жоан Річчолі** (1598–1671). Точні виміри радіуса Землі у XVII ст. здійснив французький астроном, що мав духовний сан, **Жан Пікар** (1620–1682). Першу малу планету – Цереру відкрив 1 січня

1801 р. італійський астроном і абат Джузеппе **Піацці** (1746–1826). Серед учених минулого століття виділяється постать італійця єзуїта Анжело **Секкі** (1818 – 1888) – автора понад 300 наукових праць з астрономії та астрофізики, члена усіх найважливіших європейських академій наук. І цей список можна продовжити. Сьогодні Папська Академія наук є однією з найавторитетніших у світі.

Згадавши все це, поглянемо, як же принаймні деякі найвидатніші вчені бачили велич Творця в усіх Його творіннях. І передусім послухаємо *творців науки про небо, першовідкривачів найпотаємніших законів світобудови*:

Микола **Коперник** (1473–1543), польський астроном: «Бо хто може споглядати дивний порядок Всесвіту, керованого Богом, без пориву до споглядання понад усе Самого Творця... Бог – це справжня Мудрість».

Йоган **Кеплер** (1571–1630), німецький астроном: «Великим є Бог, велика Його сила, безконечна Його мудрість. Величає Його небо і сонце, зорі й місяць, кожне своєю мовою... Ним і в Ньому існує весь світ матеріальний і духовний, існує все, що ми вивчаємо і чого ще не збагнули... Дякую Тобі, Господи, за те, що Ти удостоїв мене цієї найбільшої радості: вивчати творіння Твоє..!»

Галілео **Галілей** (1564–1642), італійський астроном: «Прогрес астрономії помножує в наших душах хвалу Богові».

Ісаак **Ньютон**: «Таке витончене поєднання Сонця, планет і комет не могло статися інакше, як за наміром і владою могутньої та премудрої істоти, яка... керує усім світом не як душа світу, а як Володар Всесвіту. Бо... від сліпої необхідності природи, яка скрізь і завжди одна і та сама, не може відбуватися зміна речей». І ще: «Чи було збудоване око без розуміння оптики, а вухо без знання акустики? Яким чином рухи тіл підкоряються волі і звідки інстинкт у тварин?.. І якщо Він вчинив так, то не слід філософії шукати інше походження світу або покладати, що світ міг виникнути з хаосу, лише за законами природи...»

Вільям **Гершель** (1738–1822), англійський астроном: «Чим більше розширюється поле науки, тим чисельнішими і

переконливішими стають докази того, що існує творча і могутня Мудрість. Геологи, математики, астрономи, природодослідники – усі вони разом зносять каміння, щоб збудувати Богові велику й гідну Творця святиню».

Йоган **Медлер** (1794–1874), німецький астроном: «Справжній природодослідник не може заперечувати Бога, бо хто так глибоко, як він, зазирає до Божої майстерні і має нагоду поділяти вічну Премудрість, той мусить покійно прихилити коліна перед діяльністю найвищого Духа».

Артур **Едінгтон** (1882–1944), англійський астроном: «Захоплення величчю творіння, збагнення мистецтва, туга за Богом возвишують душу, яка шукає в цьому втамування глибокої потреби своєї природи». І ще: «Матеріалізм і детермінізм, ці два домашні божки ХХ ст., що вірили, нібито світ можна з'ясувати механічними чи біологічними поняттями, як добру машину, в якій один зубець приводиться в рух іншим зубцем, – внаслідок досягнень новітніх наук мусять бути відкинуті... Сучасна фізика найочевиднішим чином приводить нас до Бога».

Джеймс **Джинс** (1877–1946), англійський астроном: «Ми відкриваємо у Всесвіті печать сили, яка створює порядок і яка підтримує його активність, в якій є щось спільне з нашим особистим духом. Сучасні наукові теорії приводять нас до уявлення про Творця, який діє поза часом і простором, що є частиною його творіння, подібно до того, як художник перебуває поза своєю картиною».

Глибоко віруючими були найвидатніші фізики, зокрема, основоположники електрики та магнетизму: А.Ампер, Г.Ом, Г.Ерстед, М.Фарадей, Дж. Джоуль, Дж. Максвел та інші. Також – і хіміки... Ось деякі їхні висловлювання:

Ганс **Ерстед** (1777–1851), датський фізик: «Усяке ґрунтовне дослідження природи закінчується визнанням існування Бога».

Уільям **Томсон** (1824–1907), англійський фізик: «Якщо добре будете думати, то наука змусить вас вірити в Бога, що, власне, і є основою релігії. Ви побачите, що наука не ворожа релігії, а допомагає їй».

Антуан **Бекерель** (1852–1908), французький фізик: «Мої дослідження самі привели мене до Бога».

Роберт **Бойль** (1627–1691), англійський хімік: «Справжній дослідник природи ніде не може проникнути у пізнання таємниць творіння без того, щоб не відчути перст Божий».

Михайло **Ломоносов** (1711–1765), російський учений: «Випробування природи повинно вести до тої ж мети, що й релігія. Бо і природа є певне євангеліє, яке благовістує невмовкно творчу силу, премудрість і велич Божу. І не лише небеса, а й надра Землі повідають славу Божу».

Карл **Лінней** (1707–1778), шведський природодослідник: «Вічний, безмежний, всезнаючий і всемогутній Бог пройшов повз мене. Я не бачив Його лицем до лица, але відблиск Божества наповнив мою душу безмовним здивуванням. Я бачив слід Божий у Його творінні, і що то за сила скрізь, що за мудрість! Що за невимовна досконалість!»

Анрі де **Шательє** (1850–1936), французький хімік: «Суперечність між релігією і наукою знаходять у сучасній літературі лише люди, які не є справжніми вченими, але переважно напівінтелігенти, бо деяким із них зовсім бракує ознайомлення з природничими науками».

Луї **Пастер** (1822–1895), французький мікробіолог: «Світ сміятиметься колись з глупоти нашої модерної матеріалістичної філософії. Бо ось чим я більше вивчаю природу, тим більше зростає моє здивування й остовпіння перед ділами Творця». І ще: «Тому що я багато науково розмірковував, то маю віру бретонського селянина, а якби думав ще більше, мав би віру бретонської селянки».

А ось слова декількох лауреатів Нобелівських премій:

Артур **Комптон** (1892–1962), американський фізик, лауреат Нобелівської премії 1927 р.: «Наука не лише не є суперечною з релігією, але на наших очах вони стають союзниками. Глибше пізнаючи природу, ми ближче знайомимося з Богом природи і з тією роллю, яка нам призначена в Його космічній драмі».

Макс **Планк** (1858–1947), німецький фізик, Нобелівська премія 1918 р.: «Ніде, куди б не звертався наш погляд, яким би не був предмет нашого дослідження, ми не знаходимо суперечностей між релігією і природничими науками, ми швидше констатуємо їхню абсолютну гармонію в основних пунктах. Релігія і наука зовсім не виключають одна одну, як це покладали раніше і чого бояться наші сучасники. Навпаки, вони узгоджуються і доповнюють одна одну. Найбезпосереднішим доказом сумісності релігії і природознавства, навіть при найкритичнішому погляді на речі, очевидно, є той історичний факт, що глибокою релігійністю були проникнуті якраз найбільші природодослідники усіх часів – Кеплер, Ньютон, Лейбніц...»

Альберт **Айнштайн** (1879–1955), Нобелівська премія 1921 р.: «Вірую в єдиного Бога і з чистим сумлінням можу сказати, що ніколи не відчував симпатії до атеїстів. Людство без релігії перебувало б у варварському стані свого розвитку... Релігії, мистецтва і науки – це три вітки одного дерева. Усі ці устремління спрямовані до облагороджування життя людини, до того, щоб вивести індивіда зі сфери суто фізичного існування у сферу свободи». І ще: «Кожний серйозний природодослідник повинен бути якимсь чином людиною релігійною. У безконечному універсамі проявляється діяльність безконечно досконалого Розуму. Якщо уявлення про мене як про атеїста взяте з моїх наукових праць, то можу сказати, що моїх робіт не зрозуміли».

Поль **Сабатьє** (1854–1941), французький хімік, Нобелівська премія 1941 р.: «Природничі науки і релігію протиставляють одні одній лише люди, які погано освічені як у першому, так і в другому».

Альфред **Кастлер** (1902–1988), французький фізик, Нобелівська премія 1966 р.: «Я не можу зрозуміти світ без Творця, тобто без Бога».

Андрій **Сахаров** (1921–1989), російський фізик, Нобелівська премія 1982 р.: «...я не вірю ні в які догмати, мені

не подобаються офіційні церкви... Водночас я не можу уявити собі Всесвіт і людське життя без певного осмислюючого їх начала., яке лежить поза матерією та законами... без цього нудно жити». І ще: «Я вважаю, що певний смисл існує і у Всесвіті, і в людському житті., внутрішній смисл, не матеріальний, у Всесвіті повинен бути... Релігія має велику духовну силу».

Згадаємо ще й слова Вернера фон **Брауна** (1912–1977), німецько-американського фізика, конструктора космічних ракет: «Поширеною є думка, нібито в епоху космічних польотів ми вже так багато знаємо про природу, що нам більше не потрібно вірити в Бога. Ця думка цілком помилкова. Лише нове звернення до Бога може урятувати світ від катастрофи, яка насувається. Наука і релігія – це сестри, а не вороги».

Про філософію й теологію

З усіх наведених тут висловлювань впливає, що найвідоміші вчені світу щиро вірували в Бога-Творця. А про ту шкоду, якої завдають підростаючому поколінню ті, хто твердить «Бога немає», чи не найкраще сказав французький вчений Леконт дю **Нюї** (1883–1947): «Усі ті, хто бездоказово і систематично роблять зусилля витравити ідею Бога, здійснюють низьку й антинаукову справу. Я вступив у життя з модним на той час скептицизмом. Мені було потрібно 30 років праці в лабораторії, щоб переконатися, що мене свідомо обманули ті, в обов'язки яких входило мене просвітити, хоча б просто зізнавшись у своєму незнанні. Я прийшов до такого переконання, вивчаючи біологію. (І)... Якщо ми правильно розшифрували знамення часів, людство знайде своє спасіння лише в релігії., усвідомленій у сучасних досягненнях науки... Ніколи ще за 2000 років існування церкви до неї не зверталися з таким настирливим закликом, ніколи ще вона не мала такої можливості здійснити своє призначення – дати людству надію і вказати йому шлях життя».

На світанку цивілізації людина задовольнялася простим релігійним поясненням навколишньої дійсності. Згодом з'явилася **філософія** як перша «раціональна (тобто заснована на доведеннях розуму) спроба зрозуміння світу». В найтіснішому зв'язку з нею розвивалася **теологія** (богослов'я) – система обґрунтування вчення про Бога, про істинність догматів, релігійних правил і норм життя. І лише в XIII ст. **Тома Аквінський** вперше відділив філософію від теології. На його думку, теологія повинна використати філософію для того, щоб зробити істини одкровення доступнішими для людського розуму.

Ще в XIII ст. було усвідомлено необхідність (чи навіть неминучість) наступного кроку – відділення досвіду, експериментальної науки від філософії. На це вказав англійський філософ **Роджер Бекон** (бл.1214 – бл. 1292). Згодом його однофамілець і земляк, вже згаданий **Френсіс Бекон** розробив метод наукового пізнання навколишнього світу, який спрощено звучить так: «порівнюй та узагальнюй». Отже, відлік у «біографії» сучасної науки ведуть з епохи Відродження, точніше все ж – від Коперника і Галілея (він – один із засновників точного природознавства).

Згодом наука розділилася на чисту і прикладну. Завданням першої є встановлення нових законів, інакше – «отримання істин». Другої – практичне застосування вже наявного знання для полегшення й урізноманітнення життя людей. Фактично – з'явилися окремі галузі науки, кожна з яких пішла своїм шляхом, використовуючи лише для неї придатні методи досліджень.

Ось тут і проявився «зворотний бік медалі». По-перше, у пошуках істини наука не бере на себе ніяких моральних зобов'язань (крім чесності й добросовісності вченого). Це формулюється і так: немає морально неприйнятних істин. По-друге, розвиток тої чи іншої технології може призвести до край небажаних побічних наслідків.

Тому й з'явився крилатий вираз: «Наука пояснює світ, але відмовляється в ньому жити». Наука може допомогти нам улаштувати зручніше наше життя, але вона не в змозі сказати, якою має бути мета цього життя. Вона може вказати, як краще здійснити мандрівку, але не може встановити, в якому напрямі слід рухатися. Наука каже нам, «що є», але не може сказати, «як повинно бути». А головне, і це слід пам'ятати, – наука нічого не може сказати про першопричини буття!

Повторимось: перед кожною людиною і перед наукою в цілому стоять три найголовніші питання: «звідки взявся світ?», «як виникло життя на Землі?» та «як на Землі з'явилася людина?». Але ж предмет обговорення перебуває за межами доступного для досліджень, а тим самим – за межами науки! А отже, стає компетенцією релігії!

Тому навіть найбільший учений з легкою душею (а не тому, що «відчуває безпомічність перед сліпими силами природи чи капіталу») вірить у Бога-Творця. І, як це проілюстровано вище, не соромиться заявляти про свою віру у голос.

Сказане вище аж ніяк не означає, що відносини між представниками науки, з одного боку, і певних релігійних організацій, з іншого завжди були гармонійними. В історії цих відносин є й трагічні сторінки. Але ж ті, хто чинив зло, були усього лише людьми з усіма їхніми вадами, пристрастями й устремліннями!

Віра в необмежені можливості науки в наш час зменшується. Технічний прогрес, давши людям, зокрема, водопровід і електрику, зродив забруднення навколишнього середовища, його руйнування, чорнобильську катастрофу, зрештою. З початком ХХ ст. вчені запідозрили, що матеріальний прогрес іде поруч з деградацією моралі, якщо не за її рахунок. Тому й є повсюдне зацікавлення релігією.

Але – необхідне здолання своєрідного психологічного бар'єру. В багатьох людей все ще живе переконання, за яким

релігія – це всього лише первісне, наївне пояснення світу, яке сучасна наука нібито відкинула. У підсвідомості багатьох людей відклалося зверхницьке, зневажливе ставлення до релігії і до віруючих. Часто це пов'язано з тим, що навколо себе бачимо приклади деградованих осіб, які «прикриваються релігійними гаслами». Тому слід чітко усвідомити: є Творець світу і є люди, які про Нього щось говорять. І ці люди можуть бути всілякими: і святими, і негідниками.

Зло в світі – світ у злі

Зло настільки допікає всім і в усі часи, що потрапило аж у розряд філософських категорій – певних найзагальніших понять, якими описують явища навколишнього світу. А проте, глянувши у «Філософський словник», на літеру «З» його не знайдемо. Бо це поняття обговорюється в поєднанні з іншою категорією – **добро**. Бо ж, як зауважив **Аристотель**, «все пізнається в порівнянні»...

Підкреслюють: коли хтось науково вивчає світ, то відповідною категорією для оцінок «ось це добре» є **істина**, з точки зору художнього осмислення дійсності – **краса**. Протилежні якості відповідно – **брехня** і **потворність**. Так, є в навколишньому світі Краса, є Істина, є Добро. Але є і зло в усіх його часто найжахливіших проявах... Звідки ж воно – і навіщо в цьому загалом чудовому світі?

Дослідники чи не одностайні в тому, що якраз **із появою в людини вміння розрізняти добро і зло вона, людина, стає Особистістю, яка усвідомлює себе, бере на себе відповідальність за свої вчинки**. Саме з цього моменту, кажуть, розпочалася людська історія.

І - яка трагічна ситуація! Людина усвідомила, що є добром і що злом, – і тут же злякалася своєї свободи волі, жажнулася від **необхідності жити у світі вибору**, від потреби щомиті **вибирати** між добром і злом. Адже вона здатна і може чинити зло моральне і зло фізичне.

Наявність і того, і другого – чи не найголовніший імпульс до заперечення існування Бога-Творця взагалі. Бо ж знаємо і таке твердження: «якщо Бог добрий, то наявність зла свідчить про те, що Він не всемогутній: не може усунути зло; якщо Він всемогутній – то не всеблагий...»

Форми, в яких проявляється оте «прокляття землі», різноманітні. Як-ось – землетруси. Лише «в два прийоми» у Китаї загинув понад один мільйон чоловік (у 1556 р. в провінції Шансі – 833000 і в 1920 р. у провінції Гансю – 200 тисяч), у 1923 р. в Японії – 142 000. Землетруси на нашій планеті відбуваються безперервно. Щогодини у різних її пунктах реєструється близько десяти коливань земної поверхні, а це – понад 80 тисяч щороку...

Найрізноманітніші хвороби то слабкіше, то сильніше вражають людей упродовж усієї людської історії. Але в окремі моменти, незважаючи на державні кордони, зі швидкістю декілька сотень кілометрів за рік планетою сунув епідемічний вал тієї чи іншої інфекції. Найстрашнішою була чума, яка вперше з'явилася в Єгипті у IV ст. до н. е. В Римській імперії при імператорі Юстиніані в 531–580 рр. загалом загинуло близько 50 млн. чоловік, зокрема в Константинополі щоденно вмирало від 5 до 10 тисяч. Але найжахливішою була пандемія в середині XIV ст. Спочатку в Індокитаї від чуми загинуло 50 млн. чоловік, а починаючи з 1347 р. в Європі померло близько 25 млн. За деякими даними, тоді вимерла четвертина населення Землі – близько 300 мільйонів людей. Надалі ця пошесть з'являлася в Європі регулярно через кожні 5–10 років. Зокрема, в Лондоні у 1382, 1407, 1625 рр. вмерло по 30 000 чоловік, у 1665 р. – понад 70 тис. У 1713 р. в Німеччині, Чехії та Австрії померло понад 500 тисяч чоловік.

Упродовж чотирьох років Першої світової війни у боях загинуло близько 10 млн. чоловік, а за 1917–1919 рр. від епідемії грипу у всьому світі померло 20, за іншими даними –

30 млн. чоловік... Багаті жнива мали епідемії холери, з'являються і нечувані раніше хвороби, передусім СНІД...

Брали свою «данину» природні стихії, одним із проявів яких є вулканічні виверження. Найвідоміший приклад – виверження Везувію, внаслідок якого три міста – Помпеї, Геркуланум і Стабія – зникли під товстим (до 8 метрів) шаром каменю, піску, пилу та вулканічної лави.

Одним із проявів зла морального, що і тепер зупиняє багатьох на порозі храму, є спогад про інквізицію та її «акти віри», тобто *аутодафе* – оголошення й виконання вироків інквізиції над еретиками зокрема – їх спалення на вогнищі.

Дві великі революції – Французька 1789 р. і Російська Жовтнева 1917 р. – супроводжувалися гаслами «Немає Бога!», «Ми вшановуємо Розум!» І там, і там атеїстичні маніфестації набували форм масового психозу...

Багатолике зло у цьому ніби й прекрасному світі! І щаслива та людина, яка, зустрівшись із його потворними проявами, не засумнівається в тому, що є Бог – Творець світу і що є Вища Справедливість.

А тим часом, намагаючись збагнути, «у чому смисл страждань і зла, якими переповнений світ», багато людей зневірюються і стають атеїстами. Цю суперечність між ідеєю Всемогутнього Милосердного Бога і наявністю зла і страждань у світі філософи намагалися розв'язати в рамках окремої доктрини - *теодицеї*.

У праці «Вірити» (Мюнхен, 1990 р.) о. Іван **Ортинський** (1922 – 2012) пише: «Наявність зла і терпіння є тією брамою, через яку всі люди мусять проходити та де вони покликані вирішити – з Богом вони чи без Нього... Питання про вину та про терпіння невинних залишається відкритим. В середині історії, тобто на цьому світі, його ніяк не розв'язати. Рациональне богословське осмислювання, поступ науки, філософія та історія не можуть його заспокоїти».

Але й глибока віра на вигляд терпіння обурюється, дивується та запитує. Так, наприклад, славний богослов і людина глибокої побожності, Романо **Гвардіні** (1885 – 1968) в останні дні свого боголюбного життя звіряється своєму другові: «На страшному суді не будуть тільки мене питати, я теж буду ставити питання, на яке ніяка книжка, навіть св. Письмо, жодна догма, жодне богослов'я, а також моє, не зможе дати відповіді: Чому, Боже, до спасіння – жажливі обхідні шляхи, страждання невинних?»

Ми можемо і маємо право, а то й обов'язок чинити все, щоб уникнути, віддалити, зменшити наші страждання та продовжувати наше життя якнайбільше. Але якщо Божою волею є те, чого нам не уникнути, то ми повинні прийняти те, що нас знаходить або з нами діється, в покорі та в довір'ї як Божу волю, знаючи, що це все на наше добро ... Хто бере терпіння та смерть у такому спрямуванні волі, той добре знає, що хрест не є остаточним словом. Знає, що хресна дорога не закінчується в гробі, а постає світлом воскресіння...»

Пережите людиною страждання залишає глибокий слід у її душі. Ось що пише на цю тему відомий проповідник Віллі **Греєм**: «Страждання – доля усіх людей. Людина не шукає в житті страждання, воно приходить само... Про страждання важко говорити, а тим більше писати – його необхідно переживати. Страждання – не абстрактне поняття, воно реальне та конкретне і залишає шрами. Коли минають вітри страждань, ми вже інші, ніж до страждань.

Людина може пізнати, що таке страждання, лише тоді, коли сама пройде через нього. Часто лише озираючись назад, ми починаємо розуміти смисл і цінність страждання. Чи зауважували ви таку закономірність, що ті, хто виявив великий вплив на суспільство, страждали більше за інших?

Страждання розкриває приховані глибини характеру і звільняє невідомі сили... Люди, які проходять життям, не

заторкнуті печаллю і болем, бувають поверхові у своїх поглядах. Страждання наче розпушують ґрунт нашої душі, розкривають у ній глибини, які дають більше сили для досягнення мети. Лише глибоко скопана земля може принести багатий урожай.

Біль багатолікий. Можна страждати фізично, морально, емоційно, духовно. Є багато видимих і невидимих ран, які буває важко розпізнати... За певних обставин людина може знести гострий фізичний біль, але може бути вбита одним недобрим словом... Ми повинні проявляти особливу чуйність, коли маємо справу зі стражданням, особливо коли зустрічаємося зі стражданнями ближніх. Справа в тому, що ми не можемо відчувати біль іншої людини, ми не можемо знати усі розміри її страждань...»

В наших фізичних стражданнях міститься велика істина. Ось що про це написав англійський богослов Клайв **Льюїс** (1898–1963): «Біль підносить прапор правди всередині фортеці бунтівної душі... Страждання – це один з Божих шляхів до нас з метою спонукати нас звертатися до Нього. Таким чином, Господь кличе нас до Себе через страждання.. Молодь намагається втекти від своїх труднощів уживанням наркотиків. Без Бога, який дає силу і керівництво у житті, ці труднощі не можуть бути подолані...

Ми можемо бути зовсім надломлені подіями, які стаються в нашому житті. Але Господь.... допускає страждання, щоб ми могли зростати духовно. Досить часто ми не можемо збагнути смисл страждань точно і повно. Смисл його стане нам зрозумілим, коли ми поглянемо на нього здалеку, коли озирнемося на пройдений шлях. Бо це - випробування нашої духовності, нашої зрілості. Відоме прислів'я каже: «Людина – учень, її вчитель – страждання». І наше завдання – винести з цієї школи якомога більше користі для себе. Мужньо протистояти лиху, не піддаватися страху і відчаю, найбільше дбаючи (як це не «дико» звучить) про свою гідність. Якщо захворів – не вважати зразу свою хворобу чимось дуже

жахливим і таким, що раз і назавжди перекреслить наше життя. А, здавшись на ласку Божу, розумно використати знання інших, передусім лікарів, для здолання хвороби. Що ж до інших, то маємо кожної миті виявляти милосердя, усіляко – морально і матеріально – допомагати їм.

Але й продумуймо слова Людвіга ван **Бетховена**: «Коли людина хоче бути сліпою, то ніяке світло їй не допоможе»...

Катастрофи духа – в грамах

Краса нашої планети, усіх форм життя на ній оспівана, описана в найрізноманітніший спосіб. У наш час ця краса завітчаних садів і переповнених пташиним щебетом гаїв, важко досяжних скелястих гір і безкраїх океанів у всіх природних кольорах приходять у кожную квартиру з телеекрана. Її представник – небоязкий голуб і навіть білочка зустрічають нас при вході до міського парку.

Та раптом у цю ідилію різким дисонансом вривається найбрудніша лайка. Це – поруч усього лише «просто і сердечно» розмовляють декілька підлітків. А зі сторінки газети, купленої щойно в кіоску, криком кричить повідомлення, що син, зачумлений тою ж таки горілкою (чи наркотиком?), убив рідного батька. І здається, серце не витримає – ось-ось розірветься від розпачу. Хто ми? Хто ось цей чи той? Найвище створіння, в яке Творець вдихнув безсмертну душу? Чи породження пекла, яке з'являється на острах усьому, витвір диявола, щоб спалювати всю цю красу Божого світу?

Та ні, це все-таки створіння Боже, як і кожен з нас. Але розум його затьмарений, почуття притуплені. Воно, це створіння, духовно сліпе і глухе. Але – не безнадійно, кажуть! Воно в будь-яку мить здатне усвідомити своє становище, навіть дійти висновку, що ні пияцтво, ні наркотики не усувають проблем, якщо вони в нього є. Що їх вживання – це лише своєрідна втеча від життя, від труднощів, які життя ставить перед людиною. Може, може усвідомити це кожний із

цих сквернителів Божої природи, може розпочати своє сходження вверх, – за словами Василя Великого, від звіра до неба, до свого Творця. Тому й стало народною мудрістю оте: ненавидь гріх, але не грішника, бо ж він ще може, покаявшись, стати гарною людиною і громадянином!

Пияцтво – велике лихо, що поширилося в Україні, зрештою – у цілому світі. Воно є причиною незліченних каліцтв, фізичних і моральних. Одні – п'ють, інші – мовчазно потурають....

В середині 80-х років у тодішньому СРСР було розпочато кампанію проти алкоголізму під гаслом «бути чи пити». У розповсюдженому тоді тексті лекції **В. Г. Жданова** (Сибірське відділення Академії Наук) про це мовилося так: «Нас і знищувати не треба. Навіщо з нами воювати? Наша держава просто розпадеться., бо вона буде нездатною працювати. Найстрашнішим підсумком цього п'яного 85-літнього безумства є прогресуюче виродження нашого народу... Зростає число дебільних дітей, цей процес тісно пов'язаний із темпами вживання алкоголю... У 1963 р... загалом 16,5% народжених у нас дітей були ненормальними, тобто кожна 6-та дитина. Ось чим ми розплачуємося за невинні алкогольні втіхи! Ці діти народжуються не в алкоголіків, а в «нормально питущих» батьків...

Безсумнівно, оце виродження нашого народу – найстрашніша трагедія за всю його історію... З причин, пов'язаних з пияцтвом, у нашій країні гине щороку 1,5 млн. чоловік. Це 13 атомних хіросімських бомб у вигляді невинного пивця, винця і горілки...

У 1975 р. XXVIII сесія ВООЗ офіційно визнала алкоголь наркотиком, який руйнує здоров'я людини... А в нас він йде під графою «харчові продукти» і продається в гастрономах...

В народі здавна зауважили, що п'яниці передусім пропивають не штани, а совість і сором...

Те, що відбувається у нашій країні за останні 30 років, – це саме те, про що мріяли наші вороги. У програмі Гітлера, зокрема в його книжці «Майн Кампф», записано: «Для них, для слов'ян, жодної гігієни, жодних щеплень, лише горілка і тютюн. Ні лікарень, ні фельдшерів не треба». Як добре він знав, що горілка і тютюн змете з лиця землі ненависне йому плем'я слов'ян! Що через одне покоління цей потворний план може мати бажаний результат без крематоріїв і газових камер... Тож, наливаючи в чарку вина чи горілки, пригадай, що виконуєш план Гітлера...».

Вдумаймося в ці розпачливі слова! Так, часи змінилися. Але проблема залишилася. Як і раніше, «грами» (кому 100, хто за 300) призводять до катастроф духа в багатьох і наших співвітчизників!

За однією з версій, причиною того, що людину так «вперто» тягне до чарки, є недостача в її організмі калію. А навколо ж такі яблуневі сади... То чому б в Україні не створити у селах цехи для переробки цього врожаю? Яблучний сік був би панацеєю і для всіх, у кого є ознаки серцево-судинного захворювання...

Інша страшна проблема – **наркоманія**. Одна з книг серії «Енциклопедія злочинів і катастроф» (Мінськ, в-во «Література») має назву «Наркотики та отрути» (1996 р.). З неї дізнаємося, що наркотики були відомі людям ледве не з «колиски цивілізації». Та, як видно, жерці (шамани) усвідомили всю їхню небезпеку. Тому й зробили все для того, щоб «право вживання наркотиків... мали тільки вибрані, та й то лише з певною метою. Для простих смертних дуже тривалий час наркотики були табу, а їх самовільне вживання призводило до якнайсуворішої кари». Тому й «вдалося охоронити народ від масового і нерозумного вживання наркотиків, які б його швидко знищили».

Мабуть, першою із рослин, в якій було виявлено психоактивні властивості, був мак. З нього вже близько трьох

тисяч років до н.е. давні шумери отримували опій. З індійської ж коноплі жерці готували священний напій – сому, також – гашиш. Різні народи, зокрема давні греки, використовували галюциногенні гриби, передусім мухомори. У згаданій книжці читаємо: «Вікінги також добре знали цей гриб. І, щоб підвищити боєздатність і розпалити в собі ненависть до ворога, вживали його перед битвою».

На американському континенті «серед рослин, які спричиняють зміну свідомості і сприйняття, особливе місце займає різновид мексиканського кактуса, відомого під назвою пейотль». Виявляється, і давні ацтеки, і залишки (нинішні) індійських племен вважають пейотль найціннішим Божим даром і... шматочки згаданого кактуса використовують в релігійних ритуалах.

На території Європи, України зокрема, упродовж століть жито було заражене *ріжками* (рос. «спорынья»): в деяких колосках замість «нормального» зерна дозрівало довгасте, зовні чорного кольору, утворення. І, як виявляється, споживання хліба з жита з ріжками призводило до отруєнь і навіть із смертельними наслідками. Але не менш важливим, може, було те, що в тих, хто їв такий хліб, траплялися галюцинації: вони «бачили», зокрема, як та чи інша сусідка «спілкувалася з дияволом», «ставала відьмою» і «чинила те чи інше зло».

Читаємо далі в книжці «Наркотики і отрути»: «Масове споживання наркотиків у Європі розпочалося в ХІХ столітті, в період, коли група інтелектуальних авантюристів почала експериментувати над власною свідомістю, вживаючи наркотики, привезені з Єгипту та Індії... І ось – середина ХХ ст. Синтезовано лізергінову кислоту, з'явився новий наркотик ЛСД-25. Настав 1960-й рік: «Рік цей вважається доленосним у становленні сучасної наркоманії. Під час перебування в Мексиці гарвардський психолог доктор Тимоті Лірі з'їв декілька галюциногенних грибів...» «І це випробування... було найглибшим релігійним переживанням у моєму житті» –

написав він. Після цього «Лірі починає безмежно вірити у перетворюючу силу наркотиків, в їх здатність не лише змінити особистості окремих людей, а й впливати на становлення справедливіших суспільних відносин». Він повірив у «наближення нової ери людської природи... Починаються масові експерименти з наркотиками, які змінюють стан свідомості... В період між 1960 і 1965 рр. Лірі захопив своїми ідеями уяву молоді в усьому світі...»

Результат не забарився: «лікування наркоманії – вкрай важка проблема!» Не забудьмо: наркоманія як суспільне явище зародилася в дуже освіченому ХІХ ст., коли вже ставало панівним гасло: «Бог помер і все дозволено!» Це ж подумати: упродовж чи не 5000 років «неграмотні жерці і шамани», наклавши табу на вживання наркотичних речовин, уміли стримувати людей від самоотруєння і саморуїнування. А ось «звільнившись від мракобісся релігії», тепер уже вчені під благородним нібито приводом «заглибитися в несвідоме», «збагатити людину емоційно», «наблизити нову еру людської природи» підштовхнули мільйони юнаків і дівчат до катастрофи їхнього духа!

Про слово - рятівне і вбивче

Спілкування між людьми – чудовий дар Творця. Велике щастя – мати друзів, велика радість – спілкуватися з ними за допомогою слова. Тож як не згадати **Панаса Мирного**: «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота схованка його духу...». Як не згадати вірш **Івана Франк** «Якби ти знав, як много важить слово, одне сердечне, теплеє слівце!//Глибокі рани серця як чудово вигоює – якби ти знав оце!... (Зб. «Гримить» К., 1986, с.214)

Так, слово може бути як добрим, так і злим. І оте зле, лихе слово кривдить, ранить, отрує. Ним можна посіяти в душі іншої людини зневіру і розпач, ним можна підштовхнути когось і на злочин, і на самогубство. Хоча йшлося би про «найбільш приземлені» речі.

Сьогодні «войовничо-безбожницькі» публікації «мирно співіснують» з новітніми, в яких трапляється дивовижне поєднання грайливої легковажності з непродуманою ворожістю до читача, з намаганням внести сум'яття в його душу...

Питання «є Бог чи його немає?» належить до таких, на які кожна людина мусить скласти відповідь сама собі. Річ ясна, беручи до уваги усі доступні їй надбання людської думки. Але ж книги, в яких були хоч які-небудь позитивні думки на релігійні теми, зовсім недавно старанно приховували! І батьки нинішніх учнів виховані на ось таких (крім «класиків марксизму-ленінізму») «перлинах світової думки»:

Дені Дідро (1713–1784), французький філософ: «Якщо розум – дар неба і якщо те ж саме можна сказати про віру, то, отже, небо зіслало нам два дари, які несумісні і суперечать один одному. Щоб усунути цю трудність, слід визнати, що віра – це химеричний принцип, який не існує в природі».

Генріх Гейне (1797–1856), німецький поет: «У темні часи народами найкраще керували за допомогою релігії, – адже у повній темряві сліпий є найкращим поводитирем: він розрізняє дорогу і стежки краще за зрячого. Однак справді нерозумно, коли вже наступив день, все ще користуватися поводитирями старими сліпцями».

Таких висловлювань, річ ясна, – тисячі. Їх продумування і зіставлення з досягненнями сучасної науки і філософії дуже повчальні. Бо ж уже знаємо, що наука не суперечить релігії. Чимало священиків справді своє «ремесло» використовували для збагачення. Про ці й інші непривабливі речі сама Церква говорить із жалем та каяттям. Скажімо, Католицька Церква засудила «низький моральний стан духовенства,.. падіння авторитету Церкви як інституції, повсюдне розповсюдження симонії» (див. книгу о. **С. Стасяка** та о. **Р. Завіли** «Основи догматичного богослов'я», Львів, 1997, с. 285). То що вже кидати камінь на того, хто б'є себе в груди?!

Не один, читаючи Шевченків «Кобзар», жахався ось цих слів: «Я так люблю мою Україну убогу, що проклену святого Бога...» Важко було усвідомити, що якраз Шевченко мав право сказати: доки Україна не буде вільною, «я не знаю Бога». Бо ж він, Шевченко, піднявся до рівня Старозаповітного Пророка! Але ж нам «у ті роки» ніхто не сказав, що християни мають ще одну назву – Новий Ізраїль. І що Ізраїль означає не що інше, як Богоборець.

Так дізнаємося, що наш Творець хоче, щоб «ми боролися з Ним», тобто – щоб не сприймали світ таким, яким він є, цей світ. Отже, він, Творець, очікує і гіркі слова від нас, бо ж маємо ось це: «тому, що ти... ні гарячий, ні зимний, то вивергну тебе з уст Моїх» (Одкр. 3:16). А це значить: будь щиро віруючим, будь атеїстом – лише не будь ніяким! Бо і той, і другий – думають, осмислюють, шукають!

І Тарас Шевченко був Богоборцем. Він сказав багато гірких слів, що стосувалися і казенної церкви, яка «розп'яттям добиває вольний світ». Він брався «явленними [іконами] піч топити, а кропилом... нову хату вимітати». Чи ж міг такий поет писати інакше, якщо тоді лицемірне обрядовірство закрило справжню суть Христового вчення; воно ж в ось цих словах: «твій ближній – це Я, люби його і шануй його гідність, наче б ішлося про Мене». Шевченко ж всю жорстокість кріпацького життя знав не з переказів!

Не менш зболеним було серце і нашого Каменяря, **Івана Франка**. Перейнявшись, як і Шевченко, стражданнями свого народу, Іван Франко також став Богоборцем. Тому й «іде до бою не за церков, попів, ані Бога». Він вірить (на той час), що оте царство свободи, рівності й братерства таки вдасться побудувати самим людям. І читаючи рядки «Товаришам із тюрми» та не маючи уявлення про Богоборство, деякі недосвідчені душі втрачали віру в Бога! Мало хто знав, що в своїй праці «Що таке поступ?» (1905 р.) Франко вже дійшов інакшого висновку: нерівність, вигнана дверима, повернеться

через вікно, а так звана народна держава стане найгіршою в світі тюрмою.

Чи не впливає звідси інше уявлення про Івана Франка – як про людину, яка щиро вірила в Бога, але яка не сприймала реалій тодішнього жорстокого світу? Те ж можна сказати і про **Лесю Українку**, і про багатьох інших діячів нашої культури (чого вартий, скажімо, «Хрест» **Осипа Маковея**...).

Про співвідношення віри і розуму

Таку назву має енцикліка (Fides et Ratio) Папи **Івана Павла II**, датована 14 вересня 1998 р. І кожна її сторінка заслуговує найпильнішої уваги. У кількох словах Передмови якраз і розкрито співвідношення науки і релігії наприкінці ХХ ст.: «Віра і розум – ніби два крила, на яких людський дух підноситься до споглядання істини. Сам Бог прищепив людському серцю прагнення до пізнання істини, остаточною метою якого є пізнання Його самого, щоб людина, пізнаючи й люблячи Його, могла досягнути повноти істини про себе».

Далі зазначено: «...віра наказує, щоб її предмет був пізнаний за допомогою розуму; розум, сягаючи вершин своїх шукань, визнає, яким необхідним є те, що об'являє йому віра... Віра, дар Божий, хоч і не ґрунтується на розумі, але аж ніяк не може без нього обійтися; водночас розум бачить, що мусить опертися на віру, щоб відкрити горизонти, яких він власними силами досягти не може».

У «Закінченні» Папа зазначив: «Церква дотримується непохитного переконання, що віра і розум можуть одне одному допомагати, відіграючи одне щодо одного роль як критичного й очисного чинника, так і стимулу, який спонукав би їх до дальших пошуків та глибших роздумів». Він зазначив, що «найпекучіші проблеми людства (досить згадати екологічну проблему чи проблему миру та співіснування рас і культур) можуть бути розв'язані шляхом лояльної й чесної співпраці християн із визнавцями інших релігій, а також із тими, хто, не визнаючи жодної релігії, щиро прагне оновлення людства».

Про це ж сказав ще св. **Северин Боецій** (480–524): «Там, де лише це можливе, поєднуй віру з розумом...»...

У найголовніший момент Служби Божої (літургії), що зветься Євхаристичним Каноном, коли вірні співають «Достойно і праведно є...», священник у молитві звертається до нашого Творця зі словами: **«Бо Ти Бог Несказаний, Недовідомий, Невидимий, Незбагнений і Всюдисущий, завжди Той Самий... Ти з небуття нас до існування привів»**. Як бачимо, чотири якості, що мали б розкрити нам сутність Бога, подано з префіксом «не». У цьому виявляється один із підходів до цієї проблеми – **апофатичне богослов'я** (грецьк. «апофато» – заперечую). На думку його прихильників, Бог настільки таємничий, досконалий і незмірний, що дати йому якийсь раціональне обґрунтування чи стверджувальне визначення неможливо. Про Нього нібито можна лише сказати, чим Він не є, але не чим Він є. Однак хоча Він – непізнаваний, то все ж є шлях до пізнання – це містичний досвід, осяяння.

Щоправда, у християнстві більш популярним є **катафатичне** богослов'я, яке допускає «ствердні» визначення Бога. Їх, ці ознаки Бога, так склав єпископ Дінський (сам **В. Гюго** у кн. «Знедолені»): «О Ти, Сущий! Еклезіаст іменує Тебе Всемогутнім, книга Макавеїв – Творцем, Послання до ефесян – Свободою, Барух – Неосяжністю, Псалми – Мудрістю та Істиною, Іоанн – Світлом, Книга Царств – Господом, Вихід зве Тебе Провидінням, Левіт – Святістю, Ездра – Справедливістю, Всесвіт – Богом, Людина – Отцем, але Соломон дав Тобі ім'я Милосердя, і це найпрекрасніше з усіх Твоїх імен...».

А воно ж намагання «якомога точніше» збагнути різні аспекти сутності Бога призводили до насильств над окремими людьми, до релігійних воєн та інших жахів. Тож доцільно тут поглянути на аналіз релігійних установок християнської Європи і, скажемо так, нехристиянської Азії, що його зробив німецько-американський філософ **Еріх Фром** (1900–1980). Як виявилось, вони протилежні. Стиль європейців ґрунтується на *формальній* логіці. Це, з одного боку, привело до неабияких наукових

досягнень (аж до відкриття атомної енергії), з іншого – до безконечних суперечок на тему «в що вірувати» (з усіма згаданими наслідками). Розмірковування ж про найпотаємніші проблеми буття в народів Азії базуються на так званій *парадоксальній* логіці, за якою два суперечливі твердження про якийсь предмет не виключають одне одного (європеєць каже: «В є або А, або не-А», азієць – «В є і А, і не-А»). Дивовижно, але в ХХ ст. такий парадоксальний підхід до предмета підтверджено науково: адже найдрібніша порція світла, квант, є, з одного боку, частинкою, але з іншого – хвилею, тобто не-частинкою.

Тому в народів Азії Бог є «найвищою формою незнання», про Нього нічого конкретного не можна сказати. А тому в них головним вважається не правильна віра, а правильна дія, правильний спосіб життя. Завдяки цьому в них – куди вища стабільність суспільства і – жодних релігійних воєн!

Привертає увагу і таке давнє китайське уявлення: Бог подібний до струмка, що стікає з гір і живить ріки та озера. Приходять люди і набирають воду в посудини: в одних це прекрасно оздоблені збанки, в інших примітивні глеки. Дехто з них намагається довести, що лише вода з його посудини втамовує спрагу. А проте багато людей п'ють воду безпосередньо зі струмка, ставши на коліна і зачерпнувши долонею воду з прохолодної течії...

Набувши знань, що таке добро і що – зло, людина усвідомлює, що вона таки «звір, якому звелено піднятися до неба». Але вчинивши гріх, людина мучиться докорами сумління. Згадка про скоєне зло змушує її ще й ще раз переживати все, що трапилося. А це стає тягарем, часто – непереборною перешкодою в житті. І ось на допомогу кожному з нас прийшов Христос, який каже: «Так, ти згрішила, слабка людино, але Я взяв твій гріх на Себе. А ти, покаявшись, іди вперед, угору, ставай дитиною Божою!»

Запам'ятаймо сказане філософом **Карлом Ясперсом**: «Буття Бога є настільки очевидним, що невіра в Нього стає гріхом; і воно настільки неочевидне, що віра в Нього стає заслугою» .

Дві науки – астрономія і біологія – найближче (наскільки це у принципі можливе) підводять нас до розгадки Великих Таємниць Буття. Ця перша, **астрономія**, як знаємо, зародилася ще на світанку людської цивілізації, принаймні п'ять тисяч років тому. Щоб дати відповіді на питання «Яка саме тепер пора дня (ночі) і – яка пора року?», а також «В який бік рухатися серед пустелі чи на морі?».

Біологія, як наука, також досліджує Всесвіт. Це – Всесвіт живих форм в їх незбагненному розмаїтті, у складності та допасованості будови кожної з них, у дивовижній узгодженості співжиття цих форм живого.

Тут важливим є таке: у природничих науках певна теза вважається доведеною за двох обов'язкових умов: 1) якщо те чи інше явище повторюється (чи дослід – відтворюється) і 2) якщо результати цих спостережень (певного дослід) спостерігаються і зіставляються - перевіряються (верифікуються).

Як відомо з багатьох джерел, є декілька аргументів на користь тези «Бог – Творець світу існує». Один із них, **космологічний**, базується на даних сучасної астрономії, другий, **телеологічний**, – як астрономії, так і біології.

При цьому маємо взяти до уваги, що найголовніші, визначальні моменти як астрономії, так і біології – формування нашого Всесвіту (зрештою, і Землі як планети), зародження і розвиток життя на Землі – це явища неповторні. І про жодну *верифікацію* тут не може бути й мови. Тому й будь-яке твердження щодо цих явищ є фактом віри – релігійної чи атеїстичної. Свідчення ж Природи як прояву Сили й Мудрості Творця можемо відчитати за допомогою третьої науки – теорії імовірностей, загальніше – *інформатики*.

Тут, звичайно, виникає таке «вбивче» питання: «якщо світ створений Богом, то звідки взявся Бог?» Доводиться визнати, що воно виходить за межі нашого розуміння і що... в цьому немає нічого дивного. Наука вже з 1931 р. знає *теорему про неповноту наших знань*, зформульовану австрійським математиком **Куртом Гьоделем** (1906–1978): «Жодна система не може бути до кінця

пізнана зсередини – поза зв'язком з іншими системами вищого порядку». Тобто, неможливо вичерпно описати світ, в якому живе людина, зокрема – описати причину появи й існування Всесвіту, не вийшовши за його межі. А вийти за ці межі «нам не дано» (принаймні до смерті). Тому й на питання «звідки взявся Бог?» відповіді немає і в принципі не може бути.

З 1609 р. астрономи вивчають навколишній Всесвіт за допомогою телескопів. Тож від століття до століття невпинно розширювався горизонт астрономії. І, зокрема, завдяки працям американця Едвіна Габбла (1889–1953) з 1924 р. мешканці планети Земля знають, що за межами нашої Галактики простягся безкрайній океан таких же велетенських зоряних систем – інших галактик. У 1929 р. той же Габбл довів, що цей світ галактик розширюється: галактика (точніше, скупчення галактик, в яке вона входить) віддаляється від інших скупчень з тим більшою швидкістю v , чим більша відстань r до неї.

У наш час вивчення навколишнього Всесвіту здійснюється у всіх електромагнітних хвилях – від радіо- до рентгенівського діапазону і жорстких гамма-квантів. Зокрема, для спостережень у видимому світлі з 2005 р. є телескоп з діаметром дзеркала 11 метрів (!), є 10,4-метровий, також «9,82x2 м» і загалом ще десять з діаметрами дзеркал дещо більшими від 8 метрів. Окремо – є система із 4-х дзеркал (8,2x4), що, як інтерферометр, еквівалентна 130-м (!) телескопу... «Телескопи» - приймачі енергії в ультрафіолетовому, рентгенівському і гамма діапазонах «працюють» за межами земної атмосфери (див. кн. І.Климишина і Ю.Пунжина «Астрономія класична і нобеліанська» (Ів.-Фр., 2017).

Вловлюючи уже ледве не кожен квант світла, що приходить до спостерігача «з космосу», астрономи заглибилися в простори Всесвіту до відстаней понад 10 млрд. світлових років, налічуючи там сотні мільярдів галактик. А в кожній з них – 150–200 млрд. зір... І вже з 1929 р. знаємо: цей світ галактик розширюється, галактики наче «розлітаються в усі боки»...

Насправді – розширюється простір, тоді як кожна галактика «висить на своєму місці». Щоб це краще зрозуміти, можна розглянути одновимірний світ – гумову нитку, на якій пов'язано вузлики (аналогія з галактиками). При розтягуванні нитки речовина вузликів відносно сусідніх частин нитки не зміщується. А проте відстані між вузликами зростають, причому з тим більшою швидкістю, чим більшою була початкова відстань «від вузлика, на якому перебуває спостерігач». Особливості цього розширення світу галактик, загалом – Всесвіту, вивчає галузь астрономії, що зветься *космологією*. А фундаментом її є створена в 1916 р. А. Айнштайном загальна теорія відносності.

Вже з'ясовано питання про джерела енергії зір, розгадано й іншу велику таємницю Природи – «як народжуються, живуть і вмирають зорі».

З часом факт розширення Всесвіту довелося визнати усіма. І було прийнято таке формулювання: « t_H років тому матерія вийшла з невідомого нам стану і в майбутньому перейде в інший невідомий стан...»

Однією з проблем, що виникають при дослідженні Всесвіту, є така: чи існує життя за межами Землі? Багатьом услід за давньогрецьким філософом **Митридором** (III ст. до н.е.) хочеться сказати: «вважати Землю єдиним заселеним світом у безмежному просторі було б так же безглуздо, як стверджувати, що на величезному засіяному полі міг би вирости лише один пшеничний колосок».

Виведений на орбіту у 2009 р. космічний апарат «Кеплер» упродовж понад трьох років роботи виявив біля подібних до Сонця зір 2740 «потенціальних планет» (їх названо *екзопланетами*). З них понад 30 начебто «нагадують Землю». То «хто зна»? Можливо, на деяких із них також є життя...

Загалом не може не викликати почуття подиву те, що людина, образно кажучи, сидячи на дні повітряного океану, все ще прикута до Землі силою її тяжіння, вже зуміла вирвати в Природі стільки її таємниць. Як тут не навести висловлювання американського фізика **Р. Толмена**: «Належить підходити до

проблем космології з почуттям поваги до їхньої важливості, пошани до їхньої неохопності і радості з приводу зусиль людського розуму, який намагається з'ясувати їх»...

«Все ... з нічого?»

У п'єсі Йоганна Фрідріха **Шіллера** (1759 – 1805) «Дон Карлос» один з її героїв – маркіз Позу висловив глибоку думку: «У ньому (тобто у Всесвіті) його, Художника, і не зауважиш. Скромно приховав Він Себе у законах, Ним створених...» Таку ж думку зформулював і Дж. **Джинс**: «Всесвіт постає перед нами наче картина... І коли ми переміщаємося в часі, то не наближаємось до моменту створення картини, а лише до її рамки. Творіння залишається поза картиною, як художник – поза полотном...».

Перед нами – Всесвіт, і ми вже маємо певні знання про закономірності його будови й розвитку. І можна вести мову про Законодавця, Художника, Творця - тобто детальніше з'ясовувати *космологічний аргумент*. А його суть чи не найкраще виклав Наполеон **Бонапарт** (1769–1821): «Моя релігія проста: я дивлюся на Всесвіт і переконуюся, що він не міг бути справою сліпого випадку, а створений якоюсь невідомою і всемогутньою Істотою, яка настільки ж перевищує людину, наскільки Всесвіт перевищує наші найкращі машини».

Його ж земляк **Вольтер** сказав дещо раніше: «Треба бути незрячим, щоб не бути осліпленим цією картиною, треба бути дурнем, щоб не визнавати її Творця, треба бути безумним, щоб перед Ним не схилитися».

Щоденний досвід переконує нас, що в навколишньому світі без причини ніде ніщо не діється і не з'являється. Тому філософ **Платон** зформулював космологічний аргумент у такій найзагальнішій формі: «Все, що виникло, потребує певної причини». Першопричиною для Всесвіту і є, за Платоном, Творець, Який перебуває поза цим матеріальним світом. Платон говорив про причину творчу. **Аристотель** же зосередив увагу на потребі назвати причину руху: «Все, що рухається, необхідно

приводиться в рух чим-небудь». Отже – мусить бути Першодвигун, Джерело руху.

І як тут не згадати слова Ф. **Енгельса** зі вступу до «Діалектики природи» (сказані близько 1880 р. про «його» часи): «Наука все ще глибоко застрягає в теології. Вона скрізь шукає і знаходить, як останню причину, поштовх ззовні, який не має пояснення у самій природі» (т. 20, с. 329)...

Суть *телеологічного аргументу* (від грецьк. «телос»– мета) полягає в тому, що у навколишньому світі окремо взята річ (чи явище, а в світі живого – окремий орган, навіть найдрібніша частина організму), якщо її розглядати в ситуації поєднання з іншими, виявляє дивовижну допасованість. І то так, наче б вона була заздалегідь «зпроектована саме такою», щоб, як певне коліщатко в годиннику, бути складовою частиною «чогось більшого», яке загалом має певний смисл.

Є й вкрай наглядне пояснення цього аргумента. Побачивши на гірській стежці годинник, ніхто з мандрівників не скаже, що цей механізм тут склався сам (або «був викинутий на поверхню при вулканічному виверженні кілька мільйонів років тому»). Бо ж кожен знає з досвіду, що ніщо складне само собою не виникає. Що будь-яка складна система (годинник, автомобіль, комп'ютер) має свого розумного конструктора. Кожна з таких складних систем побудована з окремих складових частин, які мають конкретну форму, розміри і певним чином допасовані... Головне, що все це зроблено з певною осмисленою метою. Годинник – щоб вимірювати і показувати час.

Узагальнюючи, скажемо: в кожній складній системі є творець, який, по-перше, є складнішим за своє творіння, по-друге, має розум і, по-третє, перебуває поза своїм творінням.

Зіставляючи космологічний і телеологічний аргументи, бачимо, що цей другий певним чином уточнює перший. Космологічний аргумент ставить питання «чому це існує?», «в чому причина існування світу?». І дає відповідь: «Бо є Творець світу». Телеологічний аргумент виходить із твердження: «ми бачимо надзвичайно складний світ, зокрема, в його різноманітних живих формах». І ставиться питання: «чому це можливе?»

Відповідь така ж: «Бо є Вищий Розум, який створив це і, очевидно, з певною метою». Збагнути її, цю мету, людині допомагає релігія. Тому й доречно пригадати тут слова А. Айнштайна: «Наука без релігії кульгає, релігія без науки сліпа».

Дивовижні таємниці світу живого

В наш час знаним уже є *антропний принцип* (від грецьк. «антропос» – людина), як здивування тим, що увесь навколишній світ напрочуд тонко і делікатно підстроений наче спеціально для того, щоб на Землі могло існувати життя в усіх його розмаїтих формах. Бо ж скрізь у природі бачимо доцільність, без якої життя людини на Землі було б неможливим. І тут не можна не згадати слова видатного шведського природознавця Карла **Ліннея** (1707 – 1778): «Я бачив слід Божий у Його творінні, і що то за сила скрізь... Що за невимовна досконалість!»

Роздумуючи про світ живих форм, Ісаак Ньютон сформулював телеологічний аргумент так: «Чи ж було побудоване око без розуміння оптики, а вухо – без знання акустики?» В іншому місці Ньютон висловився інакше: «...будова таких надзвичайно майстерних частин тварин, як очі, вуха, мозок, м'язи, серце та інші, також інстинкт звірів і комах – все це не може бути витвором чого-небудь іншого, крім мудрості й мистецтва могутнього, вічно живого Діяча».

Вся складність живого розкривається якраз у наші дні. Вона – суцільний телеологічний аргумент. Варто нагадати, що на Землі сьогодні налічують близько 600 тисяч видів рослин (висота секвої сягає 120–150 м) і близько 1,5 млн. видів тварин, з них понад 1 млн. – це різні види комах (велетені тваринного світу кит сягає в довжину до 33 м при вазі 250 т).

Вражаючими є прояви *інстинкту* (розуму?) в тварин, як і питання про «озброєння» окремих тварин дивовижними захисними пристосуваннями, також деякі форми співжиття «нібито ворогів».. Погляньмо, як виводить своє нове покоління інкубаторний птах. Передусім самець копає яму глибиною до одного метра і діаметром три метри, заповнює її зеленню і зверху насипає горб піску. Засуваючи ніс у пісок, він вимірює

температуру, яка там встановилася (а це має бути 33°C). Коли вона вища – робить отвори, нижча – досипає піску. Після такого «регулювання» самка кладе в пісок яйця. З часом зелень зсихається і температура в ямі змінюється. Як тільки це стається, самець на день вигортає яйця і гріє їх на Сонці, а на ніч знову засипає піском. То як могла така чітка програма дій скластися в голові птаха?

Чудо природи виглядає і так. Наче казковий дракон, стріляє у своїх ворогів з вогнемета жук-бомбардир. В його організмі окремі залози виробляють гідрохінон, перекис водню і каталізатор (суміш певних ферментів), причому всі вони зберігаються в окремих ємностях. У задній частині тіла жука є вибухова камера, стінки якої «викладені» матеріалом типу азбесту. Вогнемет спрацьовує бездоганно, як тільки в ньому виникає потреба.

А ось – апарат для самозахисту в отруйній змії. Тут є: 1) хімічний завод для виготовлення отрути, 2) надійна посудина для її зберігання, 3) отруйні зуби як знаряддя для ураження ворога, 4) мистецтво ефективного використання зброї і 5) механізм, який охороняє від самопораження!

Або як не згадати бодай один приклад симбіозу? Ось він. Як виявляється, і риби терплять від паразитів, які залазять їм в очі і зябра. Щоб позбутися їх, риби відвідують своєрідні підводні амбулаторії, де їх по одній приймають санітари – дві рибки губани. Велика риба запливає і завмирає. А губани їх очищують, безбоязно заглядаючи в рот. І тут не трапляється, щоб пацієнт повівся «непорядно» та проковтнув свого лікаря, хоча за межами «амбулаторії» він харчується і такими рибами!..

Життя в усіх його формах і проявах вивчає *біологія*. Але над визначенням «що ж таке життя?» потрудилися вчені різних галузей науки. Як виглядає, найглибше суть життя можна збагнути і висловити засобами і мовою *кібернетики* – науки про загальні закони одержання, зберігання і перетворення *інформації* у складних керуючих системах.

Однак в середині минулого ХХ ст. в радянській біологічній науці «панували» найпримітивніші уявлення. Стверджували, що «найбільш аргументованою є розроблена О.І.Опаріним теорія походження життя на Землі внаслідок формування комплексних колоїдних систем – коацерватів». Своєрідний «бій» цьому дав видатний російський астроном Йосип **Шкловський** (1916 – 1985). У книжці «Всесвіт, життя, розум» (1962 р.) він зазначив: «З гіпотезою Опаріна сьогодні погодитися важко. Достаток на Землі в минулому різноманітних складних «будівельних блоків» ще не пояснює, як виникла і стала функціонувати жива машина... Думати, що зовсім випадково, шляхом «перегрупування» окремих блоків – багатоатомних молекул може виникнути прадНК і потрібний для її функціонування комплекс білків-ферментів – значить вірити в чудо. Більш імовірно припустити, що мавпа, безладно тарабанячи по клавіатурі друкарської машинки, випадково надрукує 66-й сонет Шекспіра» (мавпі для цього, як обчислено, потрібно **1 й 670 нулів за нею років...**)

Наскільки складною є *проблема життя* видно з наступного.

«Основною цеглиною» будови живого організму є клітина. Але вона – не просто хіміко-біологічна лабораторія, де безперервно відбувається понад 3000 реакцій, в яких беруть участь близько 100 000 молекул різних ферментів (білків). Клітина – це передусім видавництво, де йде неперервне розмноження і редагування складних текстів, їх переклад з однієї мови на іншу і передача цієї інформації «у різні інстанції»...

Ще кілька чисел. Організм людини складається з близько 10^{14} клітин ста різних видів. У кожній клітині 10^{12} – 10^{14} атомів. І в ній зберігається головне: повні і конкретні дані про живу істоту, про її загальний вигляд (ця проблема лише в останні роки вже дещо з'ясована, в розумінні де і як ця інформація зберігається), про будову її окремих органів і системи життєзабезпечення.

Усе закодоване у складних молекулах *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК). У кожній з них налічують понад 10^{10} атомів. Вона має вигляд довгої (до кількох метрів) акуратно

скрученої і компактно вкладеної «драбинки», точніше –подвійної спіралі. І якби ширина спіралі ДНК («ширина драбинки») була 4 см, то в сукупності її довжина сягала б 40 000 км, тобто нею можна було б обмотати Землю!

І ось фрагменти такої довгої «нитки» скручуються, по декілька разів намотуються (наче на катушку) на спеціальні комплекси ядерних білків (гістонів). Ці ж, у свою чергу, компактно вкладаються в особливі тільця – *хромосоми*.

Вже й тут є таємниця: при кімнатній температурі завдяки ударенням навколишніх молекул води (а її в клітині близько 70%) діаметр клубочка ДНК повинен би мати розмір близько 0,5 мм. А насправді він упакований у ядро, що має поперечник, менший за 0,001 мм. Тобто в клітині відбувається ущільнення речовини в тисячі разів порівняно з тим, що «допускає звичайна фізика».

Ці «щаблі» в спіралі ДНК «змонтовані» з чотирьох відносно нескладних хімічних сполук. Це аденін (А), гуанін (Г), тимін (Т) і цитозин (Ц). Але так, що «щабель» може бути сумою А+Т, Г+Ц чи в зворотному напрямі Т+А, Ц+Г. І ці щаблі можуть повторюватися, на перший погляд, довільно. А насправді – кожні три «літери» (наприклад АГТ, ААГ, ТГТ тощо) утворюють «слово», яке означає: «при побудові такого то білка візьми таку то амінокислоту»! У цьому факті – одна з найбільших таємниць живого!

Вдумаймося: три «літери» (триплет) утворюють «слово», яке в молекулі ДНК є своєрідним заміником певної амінокислоти. Скажімо, триплет ГЦЦ «вказує» на аланін, однак його тут немає. Аланін на підставі цієї закодованої інформації лише буде «змонтований»! І тут доречно пригадати слова основоположника кібернетики Норберта **Вінера** (1894–1964): «Інформація є інформацією, а не матерією і не енергією». І вона, інформація, сама собою в яких би то не було молекулярних системах виникати не може. Тож узагальнюючи, скажемо: питання про походження життя – це передусім питання про укладання і накопичення в мікроскопічних об'ємах дивовижно складної інформації. Це питання про чітко визначену кодову систему, в

якій за певним набором знаків (наче за домовленістю!!!) закріплено конкретний смисл.

Клітина живе в середньому 1–20 годин, після чого ділиться на дві нові. Але щоб це сталося, передусім повинні подвоїтися хромосоми. Отже, кожен фрагмент ДНК поступово «розкручується» і її «щаблі» розриваються так, що ті «літери» (А, Г і т.д.), які були «зліва», залишаються при лівій вітці спіралі, а «доповнення» цих літер «до повного щабля» (Т, Ц і т.д.) – при правій. Водночас іде «добудова» (з відповідними половинками «щаблів») двох нових віток спіралей – «правої нової» для «лівої старої» і «лівої нової» для «правої старої». Так, врешті-решт, замість одної ДНК з'являються дві, які абсолютно подібні до материнської. До речі, ця остання раніше, ніж цілковито розділитися надвоє, мусить прокрутитися навколо своєї осі мільйони разів!

У процесі розвитку організму кожна клітина забезпечує себе усім набором «будівельного матеріалу», але здійснює і певну спеціалізацію. Адже в одному випадку вона буде клітиною крові, там головне – гемоглобін. В іншому – це клітина м'язів, і головним буде відповідний білок міозин. Коли йдеться про волосся чи нігті – кератин і т. д. Отже, маючи інформацію про всю будову і всі органи живого організму, «координаційний центр» клітини дає «команду» зчитати з ДНК лише той «текст», який стосується ролі саме цієї клітини в організмі (все інше – заблоковане!). Щоб це сталося, до ДНК наближується «спеціальний» білок-фермент і змушує її частково розкрутитися та розділитися. Тут же відбувається «переписування» на допоміжну рибонуклеїнову кислоту (РНК) потрібної інформації про окремі білки, тобто зчитується «послідовність» цеглинок А, Г і т. д. Цей процес звать *транскрипцією*. Після цього відбувається *трансляція* – переклад переписаної інформації на мову окремих амінокислот, з яких і будується білок.

Загалом усієї інформації в ДНК є стільки, що її (нашими словами) можна переписати в сотні книг і так скласти велику бібліотеку. Адже там є все про живий організм: який у нього має бути скелет, які м'язи, якими (конкретно для людини) мають бути

властивості шкіри (щоб захищати тіло від бактерій, виділяти піт, здійснювати поверхнєве дихання та «самолікуватися» при його пошкодженні!), якими (до тонкощів) мають бути будова і принцип роботи серця, легень, печінки і т. д. Як буде збудоване, зокрема, око чи вухо і де ці органи мають бути розміщені, «щоб це і для організму було зручно, і збоку виглядало гарно». Як часто ми задумуємося над цим?

Англійський учений **Джон Леннокс** щодо цього сказав таке: «Я думаю, що справжній вчений не може припустити, щоб ця детальна інформація, яку містять усі живі клітини, походила не від розумного, а від позбавленого розуму джерела».

«Фундамент атеїзму» - хиткий і сумнівний

У США в 1992 р. опубліковано книгу 53-х провідних учених-біологів та спеціалістів суміжних царин науки (серед них 24 лауреати Нобелівської премії) з промовистою назвою «Ми віруємо» (інша її назва – «Космічне, живе і божественне»). Нею вони доводять до найширшого кола громадськості такі свої висновки: життя не могло зародитися з неживого «само собою», вищі форми життя не могли з'явитися внаслідок еволюційного процесу і, нарешті, людина не походить від спільного з мавпою предка.

Нагадаємо, що вже понад сто років дарвінізм – «матеріалістичне вчення про історичний розвиток живої природи Землі» – приймається за фундамент атеїзму. Це ним нібито «було розкрито рушійні сили органічної еволюції, переконливо доведено безпідставність релігійних догматів про створення органічного світу та незмінність видів, що його становлять». У 1871 р. Чарльз **Дарвін** (1809–1882) нібито «науково обґрунтував теорію походження людини від викопних людиноподібних мавп і подав на її підтвердження переконливі докази».

Звичайно, тут можна би повторити те, що сказав Галілеєві папа **Урбан VIII**: «Всемогутній Бог може творити світ як завгодно: і так, щоб Сонце оберталось навколо Землі, але і так, щоб Земля оберталася навколо Сонця». Однак «доки немає переконливих доказів про рух Землі (а вони з'явилися рівно через

сто років – аберация, відкрита 1727 р. Дж. Брадлеєм), то висловлюйся обережніше, бо ж питання надто принципове!» Така ж ситуація і тут. Творець може «урізноманітнювати» світ живого (використовуючи єдиний план і принцип будови та життєдіяльності – клітину) шляхом поступових еволюційних змін у «репродуктивних установах», але також, за Біблією, одномоментним актом – креацією). Але, коли йде мова про дарвінізм, маємо усвідомити, що йдеться про утвердження матеріалістичного світогляду – «тут і негайно». Насправді ж **дарвінізм – це своєрідна релігія.**

Слід взяти до уваги, що сам Дарвін ніде не заявив, нібито «живе породилося з неживого само». Навпаки, він допускав створення Богом «першої клітини».

Правильність теорії еволюції мала б підтверджуватися порівняльно-анатомічним доказом. Мовляв, усі тварини і людина мають єдиний план будови (скрізь загалом однакові системи кровообігу, дихання, живлення тощо). Але «спільний план» зовсім не означає, що в усіх цих істот був спільний предок! Бо ж є органи, які зовсім не подібні. А от твердження, що в усіх цих істот був спільний, єдиний Творець, усе цілком пояснює.

Доказом правильності теорії еволюції мали би бути і дані **палеонтології** – науки, яка, досліджуючи рештки викопних організмів, вивчає усі прояви життя в геологічному минулому Землі. Дарвін у свій час покладав великі надії на те, що палеонтологія виявить багато так званих *перехідних форм, тупикових віток* еволюції. Він писав: «Число проміжних різновидів, які існували в минулому, повинно бути величезним». Однак за останні сто років палеонтологи розкопали, як образно кажуть, цілі цвинтарі скам'янілих тварин, але отих перехідних форм, або «чернеток еволюції» взагалі не виявили!

Своєрідним висновком щодо цього є, без перебільшення, фундаментальне дослідження (1970 р.) Лондонського геологічного товариства і Англійської палеонтологічної асоціації. Близько 120 вчених у праці, що має 30 розділів і понад 800 сторінок, описали палеонтологічний літопис близько 2500 груп

рослин і тварин. Висновок: «Групи рослин і тварин у палеонтологічному літописі виникають раптово... Від спільних предків немає і сліду... перехідних форм не знайдено, швидше за все тому, що викопні перехідні форми взагалі не існують. Цілком імовірно, що переходи між родами тварин і рослин... ніколи не відбувалися».

Ось слова англійця У. Р. **Томпсона** з передмови до ювілейного (столітнього) видання праці Дарвіна «Походження видів» (1956 р.): «Факти і тлумачення, на які покладався Дарвін, сьогодні вже перестають переконувати. Тривалі дослідження проблеми спадковості і генетичної мінливості підірвали Дарвінівську позицію». І далі: «Успіх дарвінізму супроводжувався занепадом наукової чесності». Та нарешті: «Це положення, коли люди науки стають на захист теорії, якій вони не можуть дати точне наукове визначення.., ненормальне і небажане в науці».

Залишився ж у дарвінізмі висновок про реальність процесів *мікроеволюції* – невеликих змін в межах виду (зміна кольору шерсті чи шкіри, форми дзьоба і т.д.), завдяки чому в межах одного і того ж виду співіснують багато груп – порід та сортів. Їх Дарвін безпідставно узагальнив до висновку про можливість макроеволюції – утворення нових видів внаслідок поступового нагромадження дрібних змін. Природа, однак, цього не допускає. Інакше, повторимось, були б величезні цвинтарі *перехідних* форм, або ж «чернеток еволюції»!

Зроблено висновок і щодо того, що збої генетичного коду в клітині, які справді можуть траплятися при поглинанні рентгенівських променів тощо, – *мутації*, як правило, є згубними для організму, який має народжуватися. І, таким чином, «нового варіанту» життя, нового виду очікувати не доводиться!

Повторимось: дарвінізм перетворено у своєрідну релігію, у фундамент для атеїзму. Під виглядом науки дарвінізм проповідує віру, але без Бога!

Найголовнішим у всьому цьому залишається питання про те, як уже згадана фантастична кількість інформації зконцентрована

у такій малесенькій краплині речовини. До того ж вона **закодована** в молекулі ДНК, причому так, що там же є механізм і засоби її відчитування та реалізації. Чи здатна нежива матерія шляхом самоорганізації утворювати певні складні молекулярні структури? Чи дасть «сліпа і темна стихія» отому згустку речовини те, чого вона не має сама, – осмисленість та інформацію?

Погляньмо, що з цього приводу каже математика. Прийmemo твердження: «Немає Бога-Творця з Його наперед визначеним планом поєднання окремих атомів передусім у простіші (але «потрібні саме тут і вже тепер») «цеглинки світу живого» – амінокислоти (АК), з його подальшим «визначенням», як вони мають вкладатися у складні молекули (знову ж таки «саме тепер і саме для цієї мети»)». І якщо це так, то Природа (а вона ж сама по собі, образно кажучи, сліпо-глухо-німа!) змушена при будівництві кожної складної молекули *перебирати всі можливі варіанти!* Їхнє ж число визначають за формулою $W = m^N$, де m – кількість уживаних АК і N – їхня загальна кількість у конкретній складній молекулі (в іншій задачі m і N – відповідно число літер в алфавіті і в певному тексті загалом).

Як відомо, всі молекули білків «монтуються» з усього лише 20 АК (хоча в природі їх відомо близько 200). Найпростіша ж молекула білка складається з $N=100$ АК (в молекулі гемоглобіну їх 574). Тож для побудови «всліпу» такої «невеличкої» молекули Природа має перебрати $W=20^{100}=10^{130}$ варіантів (величиною $p=1/W$ визначають імовірність події). І якщо одна АК складається (візьmemo найменше число) з 10 атомів (частіше понад 20), то знайдемо: для побудови усього лише однієї, і то найпростішої молекули білка (і вже за наявності потрібних їй амінокислот) необхідно $10W=10^{131}$ атомів. А це – одиниця із 131 одним нулем! Тим часом, за підрахунками астрономів, у ближчому (!) Всесвіті налічують 100 мільярдів галактик, а це – близько 10^{80} атомів (одиниця з 80 нулями, фотонами знехтуємо).

Підкреслимо: у природі є загалом 200 АК – сто «лівих» і сто «правих» (за напрямком відхилення площини поляризації світла, бо «не в тому порядку розмістилися ті ж самі атоми»). І Природа

якось «дає вказівку»: «будуємо усе живе лише із 20 *лівих* АК». Читачу! Спробуй сам злічити число варіантів з урахуванням попередньої побудови цих 20 АК для одного найпростішого білка. І отримаєш $W > 10^{300}$. А враховуючи те, що насправді цих АК є 200? Чи не розведеш руки від здивування й упокорення?...

Ще фантастичнішою є математична ситуація з молекулою ДНК, де $m=4$, але число пар нуклеотидів сягає $N=10^{10}$ (десяти мільярдів). Тут число варіантів $W=4$ у степені 10^{10} і, відповідно, кількість атомів, потрібних для конструювання «всліпу» лише однієї молекули ДНК, як то кажуть, безглуздо велика. Тож, дещо перефразовуючи вислів **Фреда Хойла**, скажемо: «Та не мучилась Природа всліпу, бо від початку задав Творець певну програму, за якою і з'явилося життя на нашій планеті!»

Тож логічним є те, що в підручнику «Загальна біологія» для Х–ХІ класів М. Є. **Кучеренка** та ін. (К., Генеза, 2000) зазначено, що питання «про сутність життя не вирішене і донині», що «багато видатних вчених-біологів були глибоко віруючими» (в т. ч. Ч. Дарвін та І.Павлов), що «довести правильність абіогенезу не вдалося» (тобто виявити можливість зародження живого з неживого, де проміжною ланкою мали би бути структури типу «коацерватів Опаріна»). Вказано на безсилля палеонтології, тобто визнано відсутність «чорновиків» еволюції, які засвідчили б існування в минулому «побічних», «непридатних до виживання» форм життя, що мали б з'являтися внаслідок «випадкових мутацій». І – вчення Дарвіна тут названо не теорією, а гіпотезою!

Повторимось: життя – поки що незбагненна Таємниця. Жива природа переповнена найдивовижнішими формами. Та й наш організм є суцільною загадкою! Ось приклад чуда, що трапляється в момент народження кожної людини. Ліва частина серця людини завжди містить кров, насичену киснем, права ж – кров, «переобтяжену» вуглекислим газом. Ці два кола кровообігу повністю ізольовані одне від одного. Однак у дитини легені повітрям не наповнені. І в неї, виявляється, є два короткі кола кровообігу. Одне – невеличкий прохід між правим вушком

передсердя і лівим вушком передсердя, так званий овальний отвір. Друге коло – коротка і щільна судина, яка з'єднує легеневу артерію з великою аортною дугою. В момент народження дитини овальний отвір моментально і назавжди закривається клапанами (згодом тут виростає тканина, яка закріплює цей стан). У свою чергу тоді ж згадана коротка судина стискається м'язом, який її оточує і який спрацьовує лише один раз в житті людини – саме в момент її народження. Завдяки цьому кров надходить у легені і там збагачується киснем.

Що ми знаємо про такі дивні речі, які діються в нас і навколо нас? Як часто задумуємось над тим, наскільки складною є будова й робота кожного із органів нашого тіла? Чи дивуємося найрізноманітнішим проявам інстинкту в тварин? Хоча б – подумки – поспівчували полярній крячці, яка щороку пролітає шлях 35 000 км – з Арктики в Антарктику і назад, або одному із видів славок («живих грудочок землі» вагою близько 30 г), які з Аляски спочатку перелітають на східне узбережжя Канади, щоб звідти на висоті 6 км летіти у Південну Америку через... Африку! Зрештою, як часто ми задумуємось над такими дивними речами, як «апарат захисту» отруйної змії чи жука-бомбардира? А слід би задуматися: як таке пристосування могло, за теорією еволюції, розвинутися поступово «методом проб і помилок». Тут же – гра з вогнем, зі смертельною отрутою, яка на етапі «допасування» уб'є самого «винахідника»...

Та ні! Кожен представник цього світу є доцільною конструкцією, системою, в яку вкладено величезну кількість інформації. А досвід знає лише одну причину, здатну це витворювати, – Розумного Творця!

Ще аргументи – для роздумів

Два наведені вище аргументи на доказ тези «є Творець усього» взяті «з видимої природи». Щодо цього доцільно згадати сказане **Вольтером**: «Немає природи, все у Всесвіті – мистецтво, а мистецтво мовить про Творця...» Ще кілька аргументів людина знаходить, звертаючись до свого внутрішнього досвіду, зазираючи в глибини своєї душі, тобто у кожній з трьох її сил – в

розумі, волі та в почуттях. Відповідно мовиться про аргумент **онтологічний** (від гр. *онтос* – суще), **моральний** і «з прагнення щастя». Окремо ще розглядають аргумент **історичний**.

Онтологічний аргумент розробив богослов **Ансельм Кентерберійський** (1033–1109): «В нашому розумі є ідея про істоту найдосконалішу і безконечну; ця ідея до пробудження в людині свідомості проявляється лише в несвідомому прагненні людини до Бога, в міру ж розкриття свідомості стає ясною і чіткою. Цієї думки не могла нам дати зовнішня природа, бо в ній ми бачимо все обмеженим і за буттям, і за досконалістю. Тому природа може лише нагадувати нам про Істоту безконечну, про яку в нашій душі вже є попереднє поняття; ця ідея вроджена нашому розумові».

Простіше це звучить так: «Бог – це істота, в якій є усі позитивні якості в найвищій мірі. Але коли б Бог існував лише в уяві, то однієї якості, а саме існування, у нього не було б. Отже, мова тоді йшла б не про цю істоту, а про іншу, в якій цієї якості немає. Оскільки в такому міркуванні з'являється суперечність, то Бог повинен існувати реально, а не лише в нашій уяві». Хоча цей аргумент не всім здається переконливим, його, однак, визнано шедевром філософської думки.

Одне із формулювань **морального аргумента** звучить так: «У нашій волі ми усвідомлюємо моральний закон, який, незважаючи на різні зміни у свідомості окремих людей і цілих народів, завжди діяв і діє з непереможною силою у всьому людському роді. Цей ніколи не вмовкаючий голос совісті, яка, з часу пробудження в нашій душі розуму, іменем Найвищої Істоти навіює нам добре і відвертає нас від поганого, схвалює і засуджує наші вчинки, нагороджує і карає. Внутрішнє усвідомлення добра і зла, радість від першого і сором та каяття від другого – все це переконує нас у бутті Святої Істоти, іменем Якої говорить до нас моральний закон або совість. Ще давні звали совість, сумління наслідком присутності в нашому серці самого Бога, Який безперестанно навчає нас наших обов'язків».

Ось декілька висловлювань, які заслуговують певного аналізу та висновків.

Сенека: «Немає потреби шукати Бога десь далеко від нас. Він поблизу тебе. Він з тобою. Він у тобі. Так, я стверджую, що в нас живе певний Святий Дух, який охороняє все добре і спостерігає за всім поганим в нас, в міру того, як ми прислухаємось до нього. Він керує нами. Без Бога ніхто не може стати добродішним... У всіх добродішних людях живе Бог».

Вольтер: «Для всезагального добра необхідний Бог, який нагороджує і карає. Без такого Бога ми залишалися б у бідах без надії, у порозі без докорів сумління. Хто визнає, що віра в Бога стримає хоч декількох людей від злочинів, той визнає, що ця віра повинна бути прийнята усім людством». І ще його ж: «Хто твердо вірить у Бога, який нагороджує за добре і карає за злочин, той затремтить в момент, коли він вже буде готовий убити невинну людину, і ніж випаде з його рук... Визнання Бога – засіб проти суспільної анархії і зловживань. Атеїзм – спокуса для маси, жахливе знаряддя політичної аморальності і політичного цинізму для правлячих верхів... Атеїзм є дуже небезпечним страховиськом в засобах тих, хто керує... Не настільки темний, як фанатизм, атеїзм завжди є фатальним для чесноти».

Кант: «Дві речі заповнюють душу все новим і все сильнішим здивуванням і благоговінням, чим частіше і довше ми роздумуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон в мені... Перший погляд на незліченну множину світів ніби знищує моє значення як тваринної істоти. Другий... безконечно підіймає мою цінність як істоти мислячої через мою особистість, в якій моральний закон відкриває мені життя, незалежне від тваринної природи...»

Тут можна роздумувати, як міг би діяти природний добір на початковій стадії розвитку суспільства, якби справді людина походила від дикого предка. Адже в умовах печерної боротьби за кусень їжі виживає не той, хто добрий і думає про інших, а той, хто рве шматок їжі собі і б'є супротивника. І отже, якби в людини і з'явилася така «рiч», як сумління, то вона мусила б зникнути в наступних поколіннях. Людина із совістю не мала б шансів на виживання. Тим часом вона в людей є і заявляє про себе. На думку Канта, це і є доказ існування Бога, а *совість* – це голос

Божий в людині. Ним Творець нагадує нам про Себе. Але голос цей – тихий. Тому людина, знаючи, що таке добро і що зло, має можливість щоденного вибору.

Несподіваним може здатися *аргумент «із прагнення щастя*: «Є в людини вроджене прагнення щастя. А вроджені прагнення повинні сповнюватися. Проте жодна істота, взагалі ніщо земне його заспокоїти не в змозі. Отже, існує Бог, Який це прагнення втамує».

Справді, прагнення щастя – це одна з обіцянок природи, вона ж змушує його шукати і ніби й обіцяє, що його можна знайти. Однак кожна людина шукає та уявляє щастя по-своєму. У кожній людині є розум і воля, це так. Однак розум змагає до пізнання правди, воля – до добра. Але людину може заспокоїти не дріб'язкова правда, не копійчане добро, їй потрібна безконечна правда і безконечне добро! Адже кожен дуже легко переконується в тому, що «добро зовнішнє» (а це майно, посада, влада, слава) легко можна втратити. Та якщо вони і є, ними не купиш спокою свого серця.

Тож скажемо услід за **М. Гоголем**: «Покликані ми у світ зовсім не для свят і бенкетування – на битву ми сюди покликані; святкувати ж перемогу будемо там»...

Скептик же може узяти до уваги слова **Цицерона**: «Якщо я тут помиляюся, віруючи в безсмертя душі людської, то помиляюся охоче і не бажаю, щоб у мене забрали мою помилку, всолоджуючи мене, доки я живу; якщо ж я по смерті нічого не буду відчувати, як думають деякі нікчемні філософи, то мені нічого боятися померлих філософів...»

Заслуговує уваги й *історичний* аргумент: «У всіх народів й у всі часи було і є певне уявлення про Бога. Отже, це уявлення вроджене». Сказане узгоджується з уже згаданими словами **Плутарха**: «Ви знайдете міста...», а також зі словами Цицерона: «Усі висловлюють своє переконання відносно того, що є сила і природа Божественна; і таке визнання настало, слід сказати, не від попередньої домовленості й угоди людей; ця пам'ять про богів утвердилася не в силу державних постанов або законів, але

в усій цій справі однодумство усіх народів повинно вважатися законом природи».

Цей доказ, що впливає з факту існування релігійної ідеї у всіх народів давнього і нового світу, є в працях Платона та Аристотеля, у багатьох давніх філософів. Він – один із найдавніших і є узагальненням думки про те, що ідея Бога не може впливати з причин часткових і випадкових.

«З-за меж реальності»

Наш навколишній світ багатогранний. У ньому багато добра і краси, але й чимало потворності й жахів – фізичних і моральних. Усе це - реальність, яка має межі того, що здатний сприймати й осмислювати кожен із нас. Водночас є певні прояви чогось наче «зареального», прихованого, яке в той чи інший спосіб зрідка все-таки стикається з багатьма.

Так, у своїй книжці «Майбутнє і передбачення майбутнього» (1931 р.) французький учений Шарль **Ріше** підкреслив, що «йдеться про страшну проблему, якій ніхто не зважається глянути в лице...» Бо ж «зустрічаєш ряд фактів, які доводять, що іноді перед особливо обдарованими індивідами розривається покрив майбутнього, і їм дано можливість у блискавичному пробліску осяяння глянути на непроникний фрагмент безконечного і таємничого майбутнього... Це дуже серйозно... Бо якщо майбутнє іноді буває відомим, хоча б частково, то це тому, що воно вже наперед визначене».

Проблема й справді велика і страшна. Йдеться і про яснобачення – «бачення майбутнього» (лат. *прекогніція*) і минулого (*ретрогніція*), і про «зв'язки з позаземним розумом» (зокрема, про *НЛО* – «непізнані літаючі об'єкти», загалом про *АЯ* – «аномальні явища»), і про глибинні основи нашої психіки. Як ставитися до цього всього, зокрема, хоча б до «яснобачення», до гороскопів, які трапляються у деяких газетах?

У цій книжці мова – про Творця світу. Творця, який перебуває у вічності, тоді як все Його творіння, ми, зокрема, – в часі. Зіставляючи «Його й наші можливості», розглянемо такі дві аналогії.

Слідкуючи за подіями, які розгортаються на кіноекрані в перших кадрах фільму, ми не знаємо, що очікує його героїв «у майбутньому». Але для режисера тут усе відоме. Кінострічка від «пролога» і до «епілога» (усе «життя» героїв фільму в цілому) – у нього в касеті (в бобіні), і він у будь-який момент може «прокрутити» будь-який епізод із життя героїв.

Ми живемо у світі, що має три просторові і один часовий («від минулого до майбутнього») виміри. А можна ж собі уявити якийсь вихід у «четвертий просторовий» або ж – «другий часовий» вимір! І це, напевне, дало б змогу оглянути і всю «стрічку нашого земного життя», наше (іноді приховане від людського ока) минуле і наше майбутнє, і загалом – хід усієї людської історії.

Як стверджував о. Олександр **Мень** (1935–1990), з часу приходу Христа у світ кожна людина має і всі необхідні життєві орієнтири, і психологічну опору свого буття. А тому і до питання про яснобачення, як і до інших проявів «надприродного», маємо ставитися з пересторогою та обережністю.

У Біблії ж знаходимо різкий осуд будь-яких спроб «заглянути в завтрашній день», зокрема: «Ворожки не залишай живою» (Вих. 22:17).

А тим часом завжди знаходилися люди, які, крім особистої долі, за будь-яку ціну намагалися аж навіть передбачити, «коли настане кінець світу». При цьому вони повністю ігнорували сказане Христом: «Про день же той і годину ніхто не знає, ні анголи небесні, а тільки Отець Мій один» (Мт. 24:36).

Особливою популярністю користувався у свій час і в наші дні «пророк європейської історії» французький лікар Мішель **Нострадамус** (1503–1566), нібито «найдивовижніша з тих, хто коли-небудь жив, людина», для якого «межі часу і простору не були реальністю». Спочатку Нострадамус завоював собі визнання успіхами в боротьбі з чумою. Згодом він став знаменитим завдяки публікації серії пророцтв, які перевидавали загалом близько 90 разів.

У передмові до своєї книги Нострадамус стверджує: «Вже з давнього часу і багаторазово я передбачував задовго до подій те, що згодом збувалося... Я склав пророчі книги, в яких кожна містить по сто чотиривірші..., смисл яких я свідомо затемнив і які доведені до 3797-го року...»

Вірші Нострадамуса вже опубліковано в багатьох виданнях. Ті, хто їм довіряє, стверджують, нібито він, «закодувавши чотиривірші так, що кожній букві відповідає певне число і сума цифр рядка в цілому дає число, ключове для того чи іншого року», передбачив практично всі події світової історії (обидві світові війни ХХ ст. зокрема) і навіть висадку астронавтів США на поверхню Місяця (1969 р.). Створюється, однак, враження, що ці «передбачення» реалізовано «заднім числом»: після того, як події сталися, коментатори добирають для них відповідні місця «пророцтв».

Як курйоз можна згадати таке. Син Нострадамуса на підставі одного з віршів свого батька передбачив загибель міста Пусена від пожежі. А, щоб здійснити це «пророцтво», він сам підпалив його, проте був схоплений на місці злочину і скараний на смерть. Ще один курйоз. «Ясновидець» Садік Афган прорік, що Леніна винесуть із Мавзолею і похоронять ще 1991 р...

Окреме питання - *гороскопи*. Віддавна поява Сонця над горизонтом означала початок дня, а певної групи зір над точкою заходу Сонця ввечері – повернення певної пори року. І те, і друге явище повторюється ритмічно, одне – з дня на день, друге – з року в рік. Вдивляючись у зоряне небо після заходу або перед сходом Сонця, люди виявили певні закономірності: коли видно появу над точкою горизонту, де було чи буде Сонце, сузір'я «А» – надходить пора сівби, «В» – пора жнив, «С» – останніх польових робіт. Складалося враження, що ці зорі «віщують» їм, яка праця чекає їх завтра...

Було виявлено і п'ять «блукаючих світил» – *планет*. Для кожної з них встановлено час, за який планета здійснює свою (петлеподібну – у бік сходу, дещо назад і знову в бік сходу) мандрівку серед зір і повертається в те ж сузір'я. В намаганні

з'ясувати причини окремих явищ (засухи, повені, нашествя чужоземців тощо) люди зіставляли положення планет серед зір з тим, що діялося навколо. Склалося уявлення, за яким те ж явище повториться, якщо планета знову опиниться в тому ж сузір'ї.

Випадковий збіг двох періодів призвів до того, що таке уявлення набуло певної достовірності. Це – рух Юпітера серед зір і зміна в кількості плям на Сонці. Юпітер з кожних 13 місяців протягом 9 зміщується на 40° в бік сходу, тоді 4 місяці – назад, у бік заходу, на 10° . За 11,86 року він займає приблизно те ж місце у тому ж сузір'ї. В наш час кількість плям на поверхні Сонця змінюється з середнім періодом 11,1 року, однак 4000 років тому цей проміжок, як виглядає, був більшим – близьким до періоду обертання Юпітера.

Отож у роки, коли плям на Сонці багато (як-ось у 1980, 1991 рр.) на його поверхні трапляється до 10 потужних спалахів (вибухів) за добу, при кожному з яких виділяється енергія, що еквівалентна мільйону мегатонних водневих бомб. Інтенсивність рентгенівського випромінювання Сонця у ці моменти (а це – декілька хвилин) зростає в 100–300 разів. Це призводить врешті-решт до істотних збурень магнітного поля Землі. І – до спазмів кровоносних судин в організмі людини і, зокрема, до різкого збільшення числа інфарктів, інсультів, транспортних і виробничих трагічних випадків.

А, головне, в роки максимумів сонячної активності (коли плям багато) опадів було значно менше. Отже – посуха, неврожай, голод, пошесті та ще й напади зголоднілих сусідів. І ці лиха можна було передбачити... за поверненням Юпітера у те ж сузір'я! Адже про плями на Сонці та періодичну зміну їх кількості тоді ніхто нічого не знав! Це і зміцнювало віру людей в астрологічні передбачення, зокрема в гороскопи.

Вже здійснено статистичний аналіз астрологічних «передбачень» для десятків тисяч людей. Висновок чіткий: ніякої узгодженості між такими передбаченнями астрологів і реальною долею людини не виявлено. Оце й уся правда. Ні, навіть інакше: люди, які не цікавляться гороскопами, живуть (це довели учені США) на три-п'ять років довше!

Про нематеріальне в матеріальному

Проблему людини та її самостановлення як істоти духовної розглядаємо тут під кутом зору **Блеза Паскаля** (1623–1662): «Людина – найнезбагненніше для себе створіння природи, бо їй важко збагнути, що таке матеріальне тіло, ще важче – що таке дух. І вже зовсім незрозуміло, як матеріальне тіло може поєднатися з духом. А це – вона сама».

Головна ж тут ідея – у гаслі: «З твердою вірою в Бога – берися за плуг!» І з певним гумором можемо водночас згадати ось ці слова англійського письменника **Бернарда Шоу** (1856–1950): «Порядні люди – це як Даниїл у рові з левами, як вони виживають – це справжнє чудо...»

Наведемо тут ще висловлювання двох видатних російських мислителів. «Є два бажання, сповнення яких може скласти справжнє щастя людини, – бути корисним і мати спокійну совість». Це – **Лев Толстой**. І друге – філософа **Василя Розанова** (1856–1919): «Життя людини – це дар Божий Землі; у кожній людині планета отримує дарунок».

Обговорюючи ж це питання, мусимо заглянути в душу людини, у свою душу. Щоб, з одного боку, не переоцінювати своїх (чи чужих) сил, з іншого ж – щоб не впадати у відчай при першій же сутичці з дійсністю. Мабуть, вичерпне на цю тему знаходимо в книжці «Загублена українська душа» (К., 1992, с. 59, 74) **Миколи Шлемкевича** (1894–1966) : «Бо в людських душах є все: ангел і чорт, святий і розпусник, праведник і злодій, і лише перевага однієї чи другої крайності характеризує людину. І є культурна людина, і є дикун-звір у людині, але культурна людина в цивілізованому суспільстві приборкує звіра, накладає намордник закону на його пащеку, заковує в кайдани страху його до злочину готові руки. Цивілізація й культура заганяють того злочинця й звіра в душевне підземелля, де вони мовкнуть, чекаючи нагоди вискочити..., в душах людини є все, небо і сонце, і далина, і темні льохи для приборканого в душі злочинця. В людській душі є добро і зло, правда й брехня, щирість і підступ, праведник і розбійник... Ті приборкані сили душі... визволяються

в снах, в недугах, що є боротьбою нашого цивілізованого «я» із нашим глибинним «щось».

Усе тут – правда. Хіба що слід би додати: «намордник закону» – це зовнішня спонука. Людина не стала б людиною, якби в неї не було намордника сорому, якби в неї не було совісті, не було усвідомлення гріха, врешті-решт, того, що зветься страхом Божим.

Ось на цьому й будувалися суспільства і цим, по-при темряву часто всіляких відтінків атеїзму, дотепер тримається світ...

У свій час **Василій Великий** дав таке визначення: «Людина – це звір, якому звелено піднятися до неба», тобто – до свого Творця. Перспектива, здавалося б, гарна. Однак навіює непевність те, що вона, людина, повинна робити це добровільно. І тоді ж, у IV ст. інший з Отців Церкви, **Амвросій Медіоланський** (†397 р.), склав такий афоризм: «Чи може Всемогутній Бог створити камінь, який Він не підніме? Так, і цей камінь – людина». Бо вона сама, добровільно повинна здійснювати цей підйом...

Упродовж століть наближення до розуміння сутності людини відбувалося завдяки здавна зформованим уявленням про душу і дух. За визначенням, *душа*, на протигагу тілу, – це особлива нематеріальна сутність, це активне рушійне начало в людині, яке визначає її життя, здібності та особистість; в буденній свідомості є синонімом терміну *психіка*. Отже, - це сукупність психічних і моральних якостей людини, особливостей її емоційного стану і рис характеру. *Дух* – не тілесне надрозумне начало, яке пізнається безпосередньо, інтуїтивно. В людині дух визначає її самосвідомість, волю і дію. Отже, часто дух розглядають як сукупність думок, ідей та проєктів, тоді як душу «обмежують» сферою чуттєвого, емоціонального буття людини. Кажуть і так: душа є засобом, завдяки якому проявляється дух.

І вже філософ **Платон** склав уявлення про людину як істоту, безсмертна душа якої ув'язнена в смертному тілі..

З 20-х років ХХ ст. розпочався розвиток філософської **антропології** – галузі філософії, яка ставить своєю метою якраз

всебічне вивчення людини як такої. Її засновником є німецький філософ **Макс Шелер** (1874–1928). Ось деякі думки згаданого вченого: « Я стверджую: сутність людини і те, що можна назвати її особливим становищем, підноситься над тим, що називають інтелектом і здатністю до вибору, і не може бути досягнутим, навіть якщо уявити, що інтелект і здатність до вибору довільно зросли до безконечності.

Але невірно було б і мислити собі те нове, що робить людину людиною, тільки як новий суттєвий ступінь психічних функцій і здатностей, який додається до інших психічних ступенів... Новий принцип, що робить людину людиною, лежить поза межами всього того, що в найширшому розумінні, з внутрішньо-психічного або зовнішньо-вітального боку, ми можемо назвати життям. Те, що робить людину людиною, є принципом, протилежним усьому життю взагалі... Вже греки відстоювали такий принцип і називали його *«розумом»*. Ми хотіли б вживати для зазначення цього ширше за змістом слово, яке містить у собі поняття розуму, але і... певний клас емоцій та вольових актів..., доброту, любов, каяття, шанування тощо, – слово *дух*. Діяльний же центр, в якому дух з'являється всередині скінчених сфер буття, ми будемо звати *особистістю*.

Лише людина – оскільки вона є особистістю – може піднятися над собою як живою істотою і... зробити предметом свого пізнання все, зокрема, і саму себе». Питання ж про «складові» людини, напевне, вичерпно з'ясоване Генрі К. **Тіссеном** у його «Лекціях із систематичного богослов'я» (С.-Пб., 1994): «Всі одностайні в тому розумінні, що в людини є матеріальна й нематеріальна природа. Її матеріальною природою є тіло; її нематеріальною природою є душа і дух».

А ось головні ідеї австрійського психіатра Віктора **Франкля**, який при з'ясуванні «суті людського в людині» вдало використав геометричні прийоми. Візьмемо просторову систему координат (декартову) з відповідними гранями-площинами xOy (горизонтальна площина) та yOz (вертикальна, одна з двох). Розглянемо найпростіший предмет, піднятий над площиною xOy

на певній відстані від площини uOz , – склянку з водою. У проекції на площину xOy отримуємо круг (обвід – коло), проекція склянки на площину uOz дає прямокутник (чотирикутник). Проекції – суперечливі. Фігури, що описують їх, відповідно коло і чотирикутник, є замкнутими. А тим часом посудина (склянка) є відкритою!

Є й другий закон «розмірнісної онтології» Франкля: різні предмети, зпроектвані з їхнього виміру в нижчий щодо них стан, дають багатозначні проекції. Наприклад, в проекції на площину xOy куля, циліндр і конус можуть дати однакову фігуру – коло. Висновок: «Якщо редукувати специфічно людський вимір на площини біології і психології, то ці проекції суперечать одна одній. Але це не ставить під сумнів єдність людини. Проте... виявити її можна лише у вищому вимірі – вимірі специфічно людських проявів». Бо: «на біологічному рівні людина відображається як замкнута система фізіологічних рефлексів, на психологічному рівні – як замкнута система психологічних реакцій. Тим часом людина – «відкрита світові»! Бути людиною – значить виходити за межі самої себе..., бути завжди спрямованою на щось чи на когось: віддаватися справі, якій людина себе присвятила, або людині, яку вона любить, або Богові, якому вона служить».

Декілька слів про людину Миколи **Бердяєва** («Істина і одкровення», С.-Пб., 1996, с. 13): «Людина є трагічною істотою саме тому, що вона перебуває на грані двох світів, вищого і нижчого, і поєднує в собі обидва світи. Вона не може бути цілком пристосована до нижчого світу. І це виявляється в розкритті людської природи в історії. І на вершинах цивілізації виявляється в людині звір та діють первісні інстинкти, які не могли бути здолані цивілізацією, що не проникає в глибину. Але поруч з цим завжди є вияв і духовної людини» ...

Добро як фундамент моральності

Людина є істотою трагічною, бо природа її подвійна і вона належить до двох світів, не може задовольнитися одним світом... Одна з найважливіших рис людини – наявність «у її серці» добра,

а відповідно – його вільний вияв людиною, хоча б у формі співстраждання. Тут щодо цього обмежимось витягом із Вступної статті до книги Володимира **Соловйова** «Оправдання добра» (М., 1996), написаної А. Н. Голубєвим та Л. З. Коноваловою: «Давно було усвідомлено, що людина – далеко не однозначна істота. Їй властиві не лише краса і велич, а й агресивність та злоба, лінєвство і заздрість, підступність і хитрощі та немало інших гріхів і пороків. Тож чи можна однозначно позитивно оцінити її природу з моральної точки зору?

В людини, підкреслює Соловйов, є такі риси, які відсутні в усіх інших тварин. Так, жодна тварина не соромиться своїх фізіологічних актів, тоді як людина їх соромиться. Вона соромиться, коли тваринне начало бере в ній верх над людським. Але найдивніше в тому, що ніякими біологічними чи фізіологічними причинами, користю для особи чи для роду сором пояснити це неможливо. Почуття сорому має інше, серйозніше значення: воно свідчить про вищу, порівняно з тваринами, моральну природу людини: я соромлюся своєї тваринності, отже, я існую як людина, я соромлюся, отже, існую не фізично тільки, а й морально.

Поруч з цим моральним почуттям, продовжує Соловйов, у природі людини є ще одне: жалість, що розуміється як відчуття чужого страждання або потреби, солідарність з іншими. З цього простого кореня... походять згодом такі специфічні моральні почуття, як співстраждання, милосердя, совість, вся багатоскладність внутрішніх і зовнішніх соціальних зв'язків.

Крім цих основних почуттів (сорому і злості), є в людській природі ще одне, третє, таке ж первинне, як і вони: моральне ставлення до чогось особливого, що визнається як вище, від чого людина цілковито залежить, перед чим вона готова схилитися, благоговіти. Це почуття благоговіння перед вищим, яке становить основу релігії, породжує такі складні явища морального життя, як устремління до ідеалу, самоудосконалення.

Отже, саме сором, жалість і страх Божий, найпервинніші прості почуття, утримують на собі всю людську моральність і відвертають людину від зла. «Ми відчуваємо, твердить Соловйов,

що є добро в його безумовній сутності... Але таке добро ... від Бога. Тому людина шукає добро не лише у глибині власної природи, а й устремляється в пошуках його вгору – до Абсолюту, до абсолютного добра. Так добро стає фундаментом моральності, її безумовним началом. (...) таке добро постає перед людиною як вищий ідеал. А це породжує бажання стати кращим..., бажання зробити загальним завданням життя удосконалення як шлях життя... Тому устремління до добра складає діяльну основу моральності, формулює мету усього людського життя».

Продовжуючи розмірковування про сутність людини, ще раз окреслимо поняття особистості. Ось визначення французького філософа Еммануеля **Муньє** (1905–1950): «Особистість – це духовна істота, ядро якої формується завдяки її приєднанню до певної ієрархії цінностей, що їх вона вільно вибирає, робить своїми і ними живе, перебуваючи в стані відповідального залучення; особистість здійснює свою діяльність вільно та удосконалює її у творчих актах, спираючись на своє покликання».

Оте «ядро особистості» не формується «само собою» (принаймні не цілком само собою), бо кожен із нас має змогу буквально з дитинства оцінювати «діючі навколо» ієрархії цінностей і здійснювати вибір: оте я вважаю важливим, а це – дріб'язковим. У процесі нашого духовного зростання в надрах нашого «Я» формується своєрідна *моральна конституція*.

Ще раз згадаємо книгу Генрі К. **Тіссена**: «Під нею (тобто моральною конституцією людини) ми розуміємо ті сили, які спонукають людину до добрих або злих дій. За словами Стронга, ці сили – це інтелект, емоційність і воля в поєднанні з тією особливою силою розрізнення і спонуки, яку ми звемо совістю.

Інтелект дає людині здатність відрізнити добро від зла, емоційність звертається до неї із закликом робити те чи інше, а воля вирішує здійснення. Проте є й інша сила, яка охоплює усі ці сили і без якої не може бути жодних моральних дій. Це совість. Вона вказує нам на моральний закон в особливих випадках і наполягає на дотриманні його. І... дуже необхідно порозмірковувати про совість і волю.

1) **Совість** – це пізнання самого себе відносно усвідомленого закону добра і зла. Вираз «совість» ніде не зустрічається в Старому Заповіті, а в Новому Заповіті – близько 30 разів. Він походить від грецького слова «синеїдесис», що означає «супроводжуюче пізнання». Це пізнання і усвідомлення наших моральних дій і станів у зв'язку з певними моральними стандартами або законом, який осягається і сприймається як наше справжнє «Я», а тому, отже, і має владу над нами...

2) **Воля** – це сила душі з'ясовувати спонуки і спрямовувати відповідно свою діяльність, узгоджуючи її з вибраними спонуками... Людина несе відповідальність за всі прояви волі, як і за сутність волі»...

Справді нелегко жити «у цьому світі». Це про нього Василій Великий сказав так: «Наш світ – ворог, що, мов скажений пес, ходить і шукає, кого б пожерти».

Вже в наш час, за інших реалій, американський лікар А. Каррел зауважив: «Все наше життя змагає до того, щоб при найменшому зусиллі мати якнайбільше приємності». А тим часом «бути у світі, але не від світу» – тобто знати, що насправді потрібне людині, а що не є головним – вимагав уже Закон Старого Заповіту. Ось друга із десяти заповідей Божих: «Не роби собі ідола, ані якої подоби до того, що на небесах угорі, і що на землі внизу, і що у воді під землею; не поклоняйся їм і не служи їм» (Второзак. 5:3).

Буквально «в тамті часи» йшлося про «тесаного боввана». Проте з часом люди почали усвідомлювати: є ідоли всілякі! Людина може зробити собі ідола з багатства, з бажання влади, бажання «бути знаменитим», зрештою – з їжі чи пиття, із сексу. Але вона не може не задавати собі питання: «А чи годиться так чинити? Чи не принижує це мою гідність?!» Власне про гідність людини, християнина думали Отці Церкви вже в перші століття християнської ери.

Роздуми Швейцера, Франкля і Гюго

Жити «не як від світу» треба вчитися. Бажано мати в цьому надійних провідників, учителів. Одним із них може бути

німецько-французький філософ Альберт **Швейцер** (1875–1955), лауреат Нобелівської премії миру (1954 р.).

Ось слова про нього **А. А. Гусейнова** у післямові до книги А. Швейцера «Благоговіння перед життям» (М., 1992), післямові, що має знаменну назву «Благоговіння перед життям: євангеліє від Швейцера»: «Він показав, що людина може жити відповідальним і гідним життям. Треба лише... усвідомити, що лише елементарна моральність задає вектор, який протистоїть хаосу буття... Альберт Швейцер, безсумнівно, належить до великих людей... Він – геній, але такий, якого може повторити кожен. Його звать генієм людяності. Він намагався на досвіді власного життя показати, як можна залишатися людяним у нашу нелюдську епоху»

Три роки пробув в екстремальних умовах нацистського концентраційного табору вже згаданий учений психіатр Віктор **Франкль**. Та він виявив «упертість духу», довів здатність людини не піддаватися, не ламатися під ударами, що звалюються на тіло і душу... Приймемо його, В.Франкля, «установку на життя»: «Незважаючи на нашу віру в людський потенціал людини, ми не повинні закривати очі на те, що людяні люди є і, можливо, назавжди будуть залишатися меншістю. Але саме тому кожен із нас відчуває виклик приєднатися до цієї меншості. Справи погані. Але вони стануть ще гіршими, коли ми не будемо робити все, що в наших силах, щоб їх покращити!»

Є величні постаті в реальному житті, є вони і в художній літературі. Один із цих других – єпископ маленького французького міста Діня Шарль Мірієль з книги Віктора **Гюго** «Знедолені». Наведемо тут кілька його думок: «Якомога менше грішити – ось закон для людини. Зовсім не грішити – це мрія ангела». «Коли душа переповнена темрявою, у ній дозріває гріх. Винен не той, хто грішить, а той, хто створює темряву». І ще: «Ніколи не слід боятись ні злодіїв, ні вбивць. Де небезпека зовнішня, вона мала. Боятись треба самих себе. Забобони – ось справжній злодій, вади – це справжні вбивці. Найбільша небезпека прихована в нас самих. Чи варто турбуватися про те, що загрожує нашому життю і нашому гаманцю! Будемо думати

лише про те, що загрожує нашій душі». Нарешті таке: «Що зроблене тобі ближнім, те дозволене Богом. Якщо нам здається, що на нас чатує небезпека, обмежмося молитвою, але молитвою не за себе, а за нашого брата, щоб він не впав у гріх через нас».

В цьому – величний вияв християнства!

Як знаємо, у світі є багато релігій, і кожна з них – це «самобутня» стежка до Творця. Та лише християнство закликає водночас і до життя одухотвореного – «Бо храм Божий є святий, а ним є ви...» (1 Кор. 3:16) – і до активного життя у цьому світі. Адже хоча людина, «народжена від Духа», вже «не від світу», проте «у світі». Вона повинна жити в ньому й удосконалювати його з почуттям отого благоговіння, про яке так щиро мовив Альберт Швейцер.

Величний, але і важко досяжний ідеал людини, що його зформувало християнство, деяких людей залякує. Виправдовуючись, вони можуть закривати своє обличчя творами окремих найлютіших ворогів християнства, як-ось Фрідріх **Ніцше** (1844–1900). Справді, чого варті хоча б ось ці рядки з його праці (1888 р.) «Жадання влади»: «Я засуджую християнство, я підношу проти християнської церкви найстрашніше з усіх обвинувачень, які будь-коли знали на землі... Християнська церква занапащує все, чого торкнеться: знецінює будь-яку вартість, перетворює правду на брехню, справедливість – на душевну ницість... Я ненавиджу християнство як велике прокляття..., як незнищенне ганебне тавро на всьому людстві».

З'ясування причин цієї ненависті можна знайти у праці «Ніцше і християнство» (М., 1994) Карла **Ясперса** (1883–1969). Проте обмежитися можна таким зауваженням. Після третього читання стає очевидним, що ці тексти писала психічно хвора людина (і справді, написавши їх, Ніцше на 12 років, до кінця свого життя, потрапив до психлікарні!..).

Світ, в який нас покликав Творець, – це світ вибору. І цей вибір між добром і злом мусимо робити безперервно. Цей же вибір був і в Каїна. Тож здригаємося від жаху: «Господи, та ж їх

було тільки двоє. А земля ж така простора! То чому першим, хто на ній народився, був убивець? Що це мало символізувати? Що гріх міцно увійшов у світ? Що вибрати між добром і злом дуже нелегко, якщо людину здолала певна пристрасть?»

Читаємо у згаданій вже передмові до книги Вол. **Соловйова** «Оправдання добра»: «Чому світ «у злі лежить», а не є добром, як і чому Бог допускає зло і страждання? І передусім, чому людині дано вибір між добром і злом, чому вона взагалі повинна вибирати? Тому, що їй дарована свобода, вона – істота вільна, зтворена за образом і подобою Божою. Але якщо людина вільна зробити вибір між добром і злом, то, очевидно, вона може вибрати і зло (що часто й робить). Виходить, що людина вибирає зло завдяки свободі, а цю свободу вона отримала від Бога, отже, Бог причетний і до цього вибору, і до цього зла. Внутрішня парадоксальність добра робить життя людини трагедією. Тут і трагедія добра, і трагедія Бога. У християнстві ця трагедія усувається тим, що, не позбавляючи людину дару свободи, Бог виступає не просто як творець світу, а як Спаситель і Відкупитель, бере на себе гріхи і пороки людей, для викупу їх приносить у жертву свого сина, являючи зразок жертвовної любові, наддобра».

Незайвим буде повторити: загально визнано, що саме завдяки релігії людина почала прислухатися до свого внутрішнього голосу – совісті, яка вказувала їй на різницю між добром і злом. Це завдяки релігії в людей виробилося поняття гріха. І кожна людина намагалася уникати його не тому, що боялася кари людської, але кари Божої. Тим самим віра у Всемогутнього, Всезнаючого Творця привносила упорядкованість і лад у співжиття людей.

Отці Церкви, крім визначених Декалогом, виділили *ще сім головних гріхів* (гордість, скупість, неохайність, ненависть, обжерливість з пияцтвом, гнів і лінивість). І ось що сказав про це український філософ Сергій **Кримський** : «Християнству ми завдячуємо, серед іншого, тим, що воно вперше розмежувало поняття грішника і грішного світу. Світ, що в гріху лежить,

заслуговує на осуд, тим часом як грішна людина потребує каяття і милосердя (часом навіть безмежного). Адже людина може бути вбивцею і при цьому не відати гріха гордині, брехні чи перелюбу. А може, будучи абсолютно моральною, разом з тим виявитися винною в гріхові гордині. Безгрішність – це ще не є моральність. Христос, як відомо, засудив фарисея, котрий не мав ніяких гріхів. Він засудив його за те, що той не поділяв відповідальності за гріхи інших людей».

І далі, дуже важливе: «Ми живемо у грізному світі й на кожному кроці змушені вдаватися до компромісів. Що більше, компроміс нині – це, певно, єдиний ефективний спосіб досягти порозуміння між людьми. Й гадати, що той, хто іде на компроміс, хай і з щонайблагородніших міркувань, залишається при цьому людиною з кристалево чистою совістю, – це означає закривати очі на ті реальні проблеми, що виникають на кожному кроці».

Глуха-темна ніч. Там далеко, на краю рівнини – вогник, куди маємо йти. Під ногами – безліч глибоких калюж, які мусимо оминати, звертаючи щораз то вправо, то вліво... Отаке становище людини у цьому світі: мета в неї одна – іти на вогник, до свого Творця, який дав їй повеління «будь святою». І вона, людина, йде, але ж – ями, калюжі!

Тому вона змушена звертати вбік, іноді «назад, до звіра», тобто – йти на певні компроміси зі своєю совістю... Щаслива та людина, якій було під силу не йти на них. Такими людьми (а їх так небагато...) гордиться кожен народ! Вони стають отим Світлом у світі, про яке мовиться в Євангелії (Мт. 5:14)... Для всіх же інших – чи не кожен компроміс, кожен фактично гріх – це удар по людському еству!

І власне з тих причин християнство – релігія найдосконаліша. Бо ж до кожної людини зокрема звертається Христос зі словами: «Так, ти згрішила, слабка людино, але покайся і йди вперед. Твій гріх Я взяв на Себе!»

В наш час питання «міцності» людської психіки актуальне, як ніколи. Тож доречно навести тут фрагмент передмови **С. Джімбінова** до книги З. Фрейда «Я і Воно» (М., 1990):

«Об'єктивну експериментальну перевірку результатів психоаналізу почали робити в 40-ві роки... Результати цієї перевірки виявилися бентежливі: звичайно, були зцілення, але важко було зрозуміти, якою мірою вони були наслідком методики психоаналізу, а якою – просто результатом віри в певного лікаря та самонавіювання. Чи не простіше було висповідатися священникові? Цей вид зцілення душевних ран має тисячолітню традицію...

Для віруючої людини молитва, сповідь і причастя роблять фігуру психоаналітика цілком зайвою і навіть шкідливою. Але в обезбоженному світі ХХ ст. лікар-психоаналітик самовпевнено спробував узяти на себе хоча б частину функцій священника. Психоаналіз – атеїстична пародія на сповідь. У ХХ ст. Фрейд привніс позитивізм середини минулого століття. Про це влучно сказав австрійський есеїст Карл Краус (1874–1936): «Психоаналіз сам є симптомом тієї хвороби, за спосіб лікування якої він намагається себе видати».

«Історичний гріх християнства»?

Жахіття 20-го століття (дві світові війни, Освенцім і ГУЛАГ, зрештою – виснажлива щоденна конкуренція на ринку праці) і в нашому, начебто вже давно християнізованому світі виявляють суміш благородства й дикунства, доброти і жорстокості. Нічого дивного: сьогодні цей світ у своїй основі таки мало християнський, мало пройнятий релігійними ідеалами, їх заступив абстрактний гуманізм...

Бо ж сьогодні, як це влучно зауважив американський математик Норберт Вінер (1894–1964), «людина настільки змінила середовище проживання, що тепер, щоб вижити в ньому, вона повинна змінити себе».

В який бік змінити? Відповідь очевидна: у бік більшої відповідальності за весь світ, у бік співстраждання зі «знедоленими і відкинутими», яких у цьому світі так багато, загалом – у той бік, де виразно звучать заповіді християнської любові. У ХХ ст. до цих двох «системотворчих принципів» долучився третій – *гедонізм* (від грецьк. «гедоне» – насолода), чи

інакше – консумізм (від англ. «консюм» – споживати). Погоня за матеріальним успіхом, за насолодами життя (і те, і друге часто – у найпримітивнішому розумінні) привела до повного духовного зубожіння людей. А підсумок є невтішним. Бо «західний» спосіб життя є таким же матеріалістичним, атеїстичним за своєю суттю, як і в нас, на руїнах безбожницького режиму. І там, і тут, всупереч заповіді «Не створи собі ідола» матеріальний успіх став справжнім ідолом...

Інформаційна стадія сьогодні є вже домінуючою на Заході. Зокрема, у США тих, кого звать «голубими комірцями», тобто «робітничим класом», налічується усього близько 17% від усієї кількості працездатних. Ще 3% – це ті, хто працює в сільському господарстві. А близько 80% людей зайняті у сфері обслуговування, багато хто з них отримує платню за те, що виробляє, зберігає і передає ту чи іншу інформацію.

І стабільність суспільства забезпечується сьогодні не армією (і Церквою, як це було на першій стадії), не промислово-фінансовими корпораціями (як в індустріальній стадії)! Тепер вирішальними є інтелект, освіта людей, їх високий фаховий рівень. А отже, найголовнішу роль у наш час відіграють університети!

Секуляризація, модернізація, десакралізація, індивідуалізація – це поняття, за допомогою яких учені - філософи, теологи й релігієзнавці – осмислюють стан релігії в сучасному світі та прогнозують цей стан на день завтрашній.

Перше з цих понять, як вже згадано, означає: «те, що було колись у володінні церкви, з часом стає від неї незалежним» (словом «секуляризація» в 1646 р. при укладенні Вестфальського миру було «позначено» конфіскацію монастирських володінь).

Релігія перестає бути символом тієї головної святині, яка об'єднує і згуртовує як єдине ціле те чи інше суспільство. Вона стає справою особистого вибору індивіда, а не уособленням єдино можливої істини та одного, єдино можливого шляху в житті.

Нашим прадідам в часи, коли фактично все населення країни проживало в селах, було легко утримувати своє релігійне життя у високій напрузі. Спільні відвідування храмів у неділі і свята, розмаїття святкових звичаїв та обрядів – усе це єднало людей, даючи їм відчуття певної безпеки і душевного комфорту.

З настанням «епохи урбанізації» – «великого переселення», ледве не упродовж одного покоління, в міста – завдано важких втрат як духовним цінностям, так і моральному стану суспільства. Тепер кожен перебуває у своїй «кам'яній клітці», а випадкові сусіди часто мають зовсім інакші уподобання. Дослідження стану релігійності в різних країнах світу приводить до однозначного висновку: так, релігія щораз більше відтісняється з життя публічного в царину інтимного, внутрішнього життя особистості, вона все більше стає начебто «приватною справою».

І все ж пророкованого цілковитого занепаду релігії все-таки немає, як немає і повної десакралізації, тобто «гибелі священного» – певних релігійних ритуалів, звичаїв та обрядів. Крім іншого, ще й тому, що, за словами **М. Шаповала**, людина має насолоду від здійснення обряду у найважливіші моменти її життя. Адже відповідним церемоніям, що супроводжують життя людини (народження, шлюб, зрештою, смерть), церква надала чудові естетично-мистецькі форми, які збуджують в людині повагу до її власного життя!

Австрійському психіатрові Віктору **Франклю** було задано питання, чи бачить він тенденцію відходу від релігії і чи прийде світ до універсальної релігії. На це він відповів так: «Є тенденція відходу не від релігії, а від тих вірувань, які, як виглядає, не займаються нічим іншим, крім боротьби одне з одним і переманюванням віруючих одне в одного. Щодо другого, то, навпаки, ми рухаємося не до універсальної релігії, а до особистої, найглибшим чином персоналізованої релігійності, за допомогою якої кожен зможе спілкуватися з Богом на своїй власній інтимній мові.

Звичайно, це не означає, що не буде вже ніяких спільних ритуалів і символів. Адже є багато мов, але хіба багато з них не

поєднує спільний алфавіт? Так чи інакше, різноманітність релігій подібна до різноманітності мов. Ніхто не може сказати, що його мова вища за інші мови: на будь-якій мові людина може прийти до істини, до єдиної істини, і на будь-якій мові вона може помилятися і навіть брехати. Також за допомогою будь-якої релігії може вона знайти Бога – єдиного Бога».

Своїх знає лише Бог

Саме так висловився св. **Августин**: своїх знає лише Бог! Позицію ж Католицької Церкви висловив у пасхальному посланні 1964 р. Папа **Павло VI**: «Кожна релігія несе в собі проблиски світла, які не слід ні зневажати, ні гасити; кожна релігія підносить нас до трансцендентності буття, без якого ніщо не приходить до свого існування, до роботи думки, до відповідальної праці, до надії, вільної від ілюзій. Кожна релігія є світанком віри і ми очікуємо з нею кращої заграви».

Папа ж **Іван Павло II** у своїй енцикліці 4 березня 1979 р. зазначив, що Дух Святий «діє і за видимими межами містичного Тіла Христового» (тобто і за межами Католицької Церкви). В енцикліці «Ідіть по всьому світу» (25 січня 1988 р.) він наголосив, що християнський світ повинен дихати двома легенями – православ'ям і католицизмом. В питанні про поділи Церкви він же висловив таку думку («Переступити поріг надії», 1995, с. 121): «Є дві відповіді. Одна, більш негативна, бачить у поділах гіркий плід гріхів християн. А друга, більш позитивна, народжена від довіри до того, що Він добуває добро так само і від зла, людських слабкостей. Може, поділи були також дорогою, яка провадила Церкву до різноманітних багатств, що містяться у Христовій Євангелії і Христовому Відкупленні? Може, ці багатства не змогли б розвинутися іншим чином... Треба, щоб людський рід доходив до єдності через багатогранність, щоб учився бути єдиною Церквою у плюралізмі форм мислення і діяльності, культур і цивілізацій».

Дуже переконливими є ось ці слова з книги «Супутник шукача правди» (Брюссель, 1963, в т. 2, с. 277): «В силу соборної людської єдності, як всі люди стали грішниками через гріх

Адама, так всі вони і викуплені та примирені з Богом через викупну жертву Христа. Кожному залишається при цьому особисто за себе підтвердити свою належність до Христа». Але коли навіть людина не чула про Нього або щось чула «криво і поперек», то все ж «досить того, щоб у такої людини була добра воля, щоб вона змагала до добра». Бо «любов до Істини і Краси, до Справедливості... відкриває їй доступ до Христа, Який... возвишує її і преображає... Така людина виявляється «хрещеною Вогнем Духа Божого, вона вводиться у велику сім'ю віруючих – друзів Божих, сама цього не усвідомлюючи». Головна ж тут думка така: «хто насмілиться поставити межі милосердю Божому?»».

Саме такі роздуми кожного з нас, наші змагання у цьому напрямі таки пришвидшать оте найголовніше екуменічне завдання «щоб усі були одно...»

Із багатьох причин – хвороби, злидні, певні суспільні проблеми – окрема людина чи й цілі людські спільноти потрапляють у «глухі кути», у безвихідь. І тоді, як ніколи раніше, їхні очі звертаються вгору. А коли стикаються із «мовчанкою небес» – розчаровуються, мовляв, «немає Господа на небі». Або – «яви мені чудо! Щоб я міг повірити, що Ти є, що Ти цікавишся мною...»

Окремої уваги заслуговують ось ці розмірковування французького письменника, лауреата Нобелівської премії (1952), щирого католика Франсуа **Моріака** (1885–1970) : «Я вірю, що Дух, який наповнює Церкву, поширюється далеко за межі її видимих границь; і що Він якимось чином розпізнається у своїх шанувальниках, які належать до інших отар і кошар. Прихильники в душі й істині є в усіх Церквах...»

Лиха трапляються всілякі і повсюдно. Буває, і з тої причини, що ми не виявляємо належної кмітливості.. Дехто, скажімо, гониться за примарою багатства (хоча, може, й чув оте: «Великий гріх бажати білого хліба, якщо тобі не шкодить чорний»). Іншого буквально вбиває заздрість, а ще – гординя, бажання

«владарювати». Об'єднують же всіх певною мірою хіба що різноманітні хвороби...

І тут то далеко не всі здогадуються, що надійні ліки від багатьох недуг – у нас під ногами: це трави і квіти. І не всі знають про те, що (напевне, у цьому задум Творця!) дивовижні можливості стати здоровим приховані в нас самих!

Щоб хоча б частково збагнути можливості нашого «Я», варто задуматися над одним випадком із часів Другої світової війни. У червні 1942 р. німецький підводний човен торпедував англійське судно «Халтл-бюрі». Його команда висадила на дві шлюпки і пліт. До однієї зі шлюпок наблизився підводний човен, щоб дізнатися про вантаж і тип корабля. Німці повідомили, що до берега – усього три милі (менше 5 км). І ... в цій шлюпці всі залишилися живими. Тим часом в іншій, коли через 20 годин її прибило до берега, з 20 моряків живих було 5, на плоті – 4 з 14! Неважко збагнути причину цього: ті, хто не знав, де берег і скільки триватиме їхнє перебування у морі, втратили надію, вони були паралізовані, деморалізовані від страху... У «надрах свого Я» вони вже змодельювали» свою загибель!

Багато хвороб, зокрема рак, пов'язують з інтенсивною дією на людину горя, озлоблення або страху. Бо ж уже доведено, що негативні емоції вбивчо впливають на хімічні процеси, які відбуваються в організмі. І, навпаки, тому що творчість, воля до життя, надія, віра і любов пов'язані з біохімічними процесами, їх роль у видужанні, доброму самопочутті важко переоцінити! Позитивні емоції – джерело життя, тоді як панічний страх убиває, він здатний дестабілізувати серце і навіть розірвати серцевий м'яз.

Існує щось невідчутне, але життєво важливе, яке не піддається діагностиці, але впливає на перебіг хвороби. Важко зрозуміти походження внутрішніх сил людини, важко зрозуміти, що змушує людину так чи інакше реагувати на кризу, долати уявне чи реальне обмеження. Людина часто виявляє у собі здібності, про існування яких навіть не підозрювала. Немає на світі таємниці глибшої, ніж ця: як відбувається це чудо? І чому воно проявляється в одних сильніше, ніж в інших? Але це –

могутній засіб, здатний посилити дію ліків, а іноді і подіяти там, де виявилось марним все інше. Важливе інше: позитивні емоції і позитивне ставлення до життя – найсильніший фактор подолання хвороби.

Настрій тотальної капітуляції цілком ослаблює організм... Під дією страху або емоційного стресу тіло починає виробляти самовбивчу отруту, що глибинно спричиняє початок захворювання. Не смерть наш ворог, а життя у сталому страху смерті... Неправильно думати, нібито головну роль у лікуванні відіграє лікар. Ні, ми самі!

І ... обов'язок відносно себе і близьких – не сприяти власній поразці своїми самозгубними настроями! Не лише перемогами вимірюється стійкість характеру. Найважча трагедія – дозволити смерті тому, що надає життю смисл!

Як з'ясовано медиками, є такий психічний стан – *німіатизм* (від грецьк. «пейто» – переконання і «іатос» – виліковний), коли розладів, спричинених навіюванням або самонавіюванням (паралічі, сліпота, німота і глухота істеричних хворих, розлади серцево-судинної системи тощо), можна позбутися. Бо ж йдеться не про захворювання конкретного органа, а про тимчасове порушення нервових процесів у відповідних ділянках мозку. Так, нав'язлива думка про захворювання якогось органа може привести до розбалансування його функцій. І навпаки, певна дія (як-ось участь у релігійній процесії) або навіть авторитетне слово (священника, лікаря) створює ефект чудесного зцілення..

Тож зрозумілою і переконливою є слава певних місць-символів, де чуда начебто «наперед запрограмовані», де вони мали б ставатися обов'язково. Одним із них є французьке місто Лурд. Тут «на місці, де в лютому–липні 1858 р. дочці бідного мельника Бернадетті Субіру (1844–1879) 18 разів з'явилася Діва Марія», збудовано величний собор (загалом – три костели і грот). Щороку Лурд відвідує кілька (один–чотири) мільйонів осіб і значна їх частина (до 80 тисяч) – хворі. І є підстави стверджувати: чуда, найнесподіваніші зцілення там відбуваються! Водночас у книжці **Вікентія Вроша** «Слово Боже» (Л., Місіонер, 1997) читаємо (с. 52) таке: «У ХХ ст. Церква

вимагає з науковою точністю досліджувати чуда, які відбуваються у Лурді та Фатімі... В Лурді, наприклад, з 1200 (за іншими даними, до 2000 р. їх 6772 – автори) чудесних зцілень, визнаних як нез'ясовані лікарями, богословська єпископська комісія затвердила тільки 65 як чудесні. Таку строгість вимагає Церква щодо ствердження якогось чуда».

І це зрозуміле. «Бо ж доводиться усвідомити»: ми покликані до життя у світ, переповнений злом, болем і стражданнями. Це – світ вибору, де ми щомиті «хоч-не-хоч» змушені вибирати між добром і злом. Світ, де нікому не обіцяно безсмертя в наявній у людини «тілесній оболонці». У цьому світі нікому не обіцяно «залізне» здоров'я – без легких недомагань чи й важких хвороб. Тут кожній людині «вділено» усього лише певний проміжок часу життя, який вона ще й, по своїй глупоті, може скоротити, отруюючи себе то алкоголем, то якимись наркотиками. А ще – може зробити його нецікавим для себе й для інших, ганяючись за нікчемними міражами і порушуючи норми співжиття...

Логічним може бути висновок, за яким людство, як таке, дуже і дуже нещасне. Однак – чи наша планета є усього лише «безоднею відчаю»?

Мабуть, не один із нас таки перебільшує біологічну і применшує духовну сутність людини. Бо ж ось що писав про це, зокрема, видатний психолог **Віктор Франкль** у книжці «Психотерапія на практиці»: «Так, кожен конкретний хворий страждає, однак його страждання здатне трансформуватися у внутрішнє досягнення – як певне покликання!» Пробувши в Лурді одну-дві доби, хворий стає здатним істотно змінити ставлення до своїх страждань! Аж до того, щоб виробити життєстверджуючу установку, і вона якраз «стає оптимістичною філософією на все подальше його життя»...

То ж для відновлення рівноваги духа, повернення спокою та зміцнення витривалості в доланні щоденних життєвих незгод усім нам і завжди будуть потрібні святі місця, де було б чути голос віків, голоси поколінь, що зійшли з життєвої арени. Найперше це, звичайно, Лурд, у нас - Почаїв, Зарваниця та інші.

Але також це – могили наших дідів і прадідів. Нам потрібна пам'ять про світлі постаті, про великих духовних подвижників нашої культурної спільноти, які словом і ділом, а передусім – своїм прикладом торували шлях, що ним і ми повинні підійматися «від звіра до Бога» (бо ж це з волі Творця ми є різними!). І в процесі сходження кожен із нас скаже, услід за Псалмоспівцем: «Я дякую Тобі за чудо мого буття, за чуда всіх Твоїх творинь...»

І якраз тут доречно ще оглянутися в недалеке минуле і задуматися над тим, яка страшна правда є ось у цих словах російського письменника-страдника Олега **Волкова**: «Над просторами Росії з її церквами й дзвіницями, які зі століття в століття сяйвом хрестів і голосами дзвонів нагадували про високі духовні істини, що звали «підняти очі вгору» і думати про душу, про добрі справи, які пробуджували і в найбільш заскорублених серцях голос совісті, люто й нещадно розігрались вітри, що розносили насіння жорстокості, яке відвертало від духовних пошуків і вимагало зречення від християнської моралі, від своїх батьків і традицій.

Проповідувалися класова ненависть і неблаганність. Заохочувалися донос і зрада... Почалося занурення в безодню бездуховності, підточування і руйнування моральних підвалин суспільства. Як небагато знадобилося років, щоб викоринити в людях звичку чи потребу вдивлятися в небо, знищити чи прибрати з дороги шукачів правди! Найміцніший новий порядок засновували міцно — на страху і демагогічних лозунгах, на реальних привілеях і благах для переможців та яничарів. І... звучало над країною: «Розіпни його, розіпни!». Бо кожен мав стати співучасником розправи. Або її жертвою. Совість та уявлення про гріх і гріховність стали відмерлими поняттями. Норми моралі замінили міліціонери...».

«Підірване господарство ще може бути відновлене розумними методами. Незрівняно страшнішим є зруйноване моральне здоров'я нації, знецінені моральні критерії. Триваюча десятиліттями пропаганда, що була спрямована на викоринення принципів і норм, базованих на совісті, не могла

не зруйнувати в народі саме поняття Добра і Зла. Проповідь примату матеріальних цінностей привела до заперечення духовних і нехтування ними. Звідси — неминуче здичавіння, бездуховність, утвердження вседозволеності, перетворення людей в егоїстичних істот, які втратили совість, стали нерозбірливими в засобах пошуку легкого життя без обмеження етичними і моральними нормами. Проросло карамазівське «все дозволене», яке практично стало готовністю не обмежувати себе нічим, співставляючи вчинки і поведінку лише з одним міркуванням: «Не попадатися!»...

/І тут —/ «пияцтво прикрашає знегоди життя, приглушує критику, ослаблює людей, ними стає легше керувати, і тому влада споює народ. І він п'є огидно, без просипу. На вулицях столиці лише зрідка, і це — щастя, можна не зустріти розтерзаних... усякого віку — старших учнів і дідів. Непристойних, п'яних жінок. Біля крамниць, де продають вино, — черги від ранку... У нинішнього «самодержавія» споювання проходить гладко...» (кн. «Век надежд и крушений», М.–СПб, 1989, с. 6 і 429).

Чужі й свої гріхи-проблеми

Так, позаду – важкі підневільні часи. Часи, коли нашим предкам зверху визначали, зокрема, і те, кому для них «бути попом, а кому паном». І є багато над чим задуматися. Як ось: чи то лише цариця Катерина винна в тому, що київський митрополит Самуїл Миславський у 1784 р. заборонив у школах України вивчати українську мову, бо вона «тхне поганством», «оскорбляє Ісуса Христа»? Чи ж таки аж цар Микола винен у тому, що православний священник Василь Руданський прокляв свого сина Степана, бо той, бач, пише вірші «хохлацькою мовою»? Та й сьогодні є люди, які так же легко «доведуть», нібито молитися своєю рідною мовою в храмі – це «кощунство», тобто блюзнірство. Начебто й не знають, що сказав апостол Павло: «Як багато є різних мов на світі, і жодна з них не без значення». і далі: «Браття, не будьте дітьми розумом» (I Кор. 14:10,19). Тож дбаймо про свою гідність у всьому!

В наш час духовне відродження в Україні таки розпочалося. Відкрито двері храмів, у школах викладають основи християнської моралі, подають елементи релігієзнавства в його позитивному розумінні.

Але подекуди чути питання: навіщо їх відкрито? Хіба замало нам молитви у зачиненій кімнаті (див. Мт. 6:6)?

Справді, як висловився Семен **Франк**, непорушним фундаментом молитовного, релігійного життя кожної людини, живим коренем цього життя завжди є внутрішня, невидима зверненість людського духа в його глибинах до Бога, усамітнене спілкування душі з Богом. І це відбувається в кімнаті, за закритими дверима. Далі в книжці «З нами Бог» С. Франк пише: «Але ця пряма і необхідна форма спілкування з Богом не є єдиною. Навпаки, оскільки в християнській свідомості любов до Бога не лише веде до любові до людей, а за своєю суттю збігається з нею, то спілкування з Богом природно виливається в релігійне спілкування з людьми... у формі об'єднаної, спільної, солідарної молитви, громадського богослужіння..., «всенародної дії» (таким є буквальный смисл слова літургія)».

Зайвим було б сперечатися про те, що храм – це не приміщення для суду, де священик «таврує іновірців». Храм – це лікарня для душі. Кожна людина має потребу доторкнутися до святині не лише подумки, а й фізично. Зайшовши до храму, згадуємо, що тут молилися наші діди і прадіди, що недалеко звідси, на цвинтарі, їхні могили. Думка про них дає нам віру в майбутнє і насагу для розбудови гідного життя. Кажучи словами письменника Уласа **Самчука** (1905–1987), у храмі знаходимо барвистість серед сірості, знаходимо музику серед беззвучності... У храмі більше, може, ніж деінде відчуваємо устремління душі вгору, її бажання відірватися від отого тягара нашої тілесності. І не годиться оскверняти такі високі пориви!

Продовжимо ці роздуми словами С. **Франка**: «Архітектурна краса храму, зримі образи Христа і святих, вогні свічок, пахощі ладану, музикальна і поетична краса богослужбових гімнів – все це природні помічники людського духа в його зближенні з Богом. І людська душа за мимовільним, безпомилковим релігійним

інстинктом звертається до цих зовнішніх тілесних форм, які допомагають їй зосередитися на таємничій, незримій і надприродній суті божественної реальності. Що більше, усе це сприймається як форми реального, земного втілення святині Божої, у всьому цьому реально дихає і торкається людської душі Дух Божий».

Річ ясна, духовне єднання легко досягалося в минулому в селах, де люди змалку знали одне одного. Однак і в міському храмі незриме взаєморозуміння стає можливим завдяки загальній обстановці храму і всьому тому, що в ньому діється. Інакше – завдяки красі нашого обряду, яка зачаровує увесь світ. Тут і урочистість богослужб, і хоровий спів, і символіка іконостасу, усе це гармоніює з потребами душі нашого народу. Захоплює він також іноземців, представників інших конфесій. Наприклад, польський кардинал Стефан **Вишинський** у свій час відзначив: «Ви не знаєте, який маєте скарб. А тим скарбом є ваш чудовий обряд, ваша Служба Божа, ваш прегарний спів». Нью-йоркський римо-католицький єпископ Дж. **Догерті** повторив те ж: «Ваш обряд є виявом старовинної культури. Я прошу вас, щоб ви свій обряд любили.., ви маєте що любити, дуже багато». З глибокою повагою і найкращою похвалою висловився про східний український обряд і папа **Іван Павло II**.

Радіючи з цього, що маємо, ми, українці (православні і греко-католики), однак, не повинні забувати, що все це – лише зовнішній вияв нашої віри.

А ще - добиваймося того, щоб наші радіо- і телекомпанії щотижня вранці чи ввечері давали принаймні годинні передачі нашої української хорової (зокрема духовної) пісні. Адже *наша хорова пісня – це те євшан-зілля, яке здатне пробудити у найчerstвішій душі почуття своєї етнічної приналежності і тугу за все ще не здійсненим ідеалом – стати народом, на який з подивом задивляється світ.*

Символ присутності Христа в Святому Дусі

У багатьох місцях храми напівпорожні. Бо і тепер значна частина громадян зберегла у своїй пам'яті «наказ» із відносно

недавніх часів: «Туди ходити не можна», щоправда, зформулювавши його так: «Туди можна не ходити». Бо, мовляв, все це – таки «позавчорашній день», заняття для неосвічених дідусів і бабусь.

Чи не головною причиною такого стану є нерозуміння основи християнства – Таїнства Євхаристії («Причастя»). Що нібито це дійство - «відгомін тотемізму». Мовляв, давні люди убивали тварину, яку вважали священною, споживали її тіло і кров, щоб «стати могутнішими». Що, підходячи сьогодні, у дні космічної ери, до «тіла і крові Господа Ісуса Христа», православні повторюють це дикунське богопоїдання».

І, на жаль, дуже нелегко знайти пояснення того, що ніякого «богопоїдання» у «приземлено-анатомічному» розумінні цього слова тут немає. Що за цим існує прихований глибокий і містичний смисл і що участь у цьому Таїнстві аж ніяк не може «принизити» найосвіченішу людину кінця ХХ ст.

Справді, в Євангелії від Матея сказано, що Христос «узяв хліб, поблагословив, поламав і дав своїм учням і сказав: «Прийміть, споживайте, це – тіло Мое». А взявши чашу і подяку вчинивши, Він подав їм і сказав: «Пийте з неї всі, бо це кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів» (Мт. 26:26–27). Ці слова священник проголошує в найголовнішій частині Літургії, яка зветься Євхаристичним канonom. Є вони і в Євангелії від Івана: «Хто тіло Мое споживає та кров Мою п'є, той має життя вічне» (Ів. 6:54). Але є ще й таке: «Хто слово Мое берегтиме, не побачить смерті повік» (Ів. 8:51).

Найвиразніше щодо цього висловився польський учений-богослов Вацлав **Гриневич** у книжці «Наша пасха з Христом» (Люблін, 1987, т. 2, с. 422 і далі): «Науку про Євхаристію не можна звести до питання про речову і тілесну присутність Христа, ані тим більше до ізольованої проблеми способу переміни хліба й вина. Це було б велике її збіднювання...

Схоластичний аналіз цього питання... призвів до зубожіння, яке сучасна думка з трудом намагається подолати... Слід шукати нових категорій мислення/ Христос справді зробив матеріальні речі засобом своєї присутності». Але: «Євхаристійна присутність

Христа – це Його присутність у Святому Дусі. Євхаристійне тіло Христа – це «тіло духовне», воскресле і проникнуто присутністю Святого Духа... Християнська пасхальна теологія повинна здолати будь-який «фізицизм» у розумінні Євхаристії, який розглядає лише зміни самих елементів, але втрачає особистий дар Христового Воскресіння. Говоримо про присутність особи для особи. А це – за допомогою матеріальних речей, які отримують новий вимір. Стають знаками, що роблять речовою ту присутність. В Євхаристії за допомогою знаків хліба і вина реалізується присутність Христа... Метою є не їжа як така, а взаємний стосунок між Подавцем і обдаровуваним».

А ось як це ж питання з'ясовує С. Франк: «Раціональні, абстрактно-богословські пояснення того, в чому полягає тут зв'язок між чуттєвою реальністю тілесних речей та актів і духовною реальністю божественних, благодатних сил, посуті, є марними, бо вони безпредметні... Так, у таїнстві причастя мова йде, звичайно, не про яке-небудь «хімічне» перетворення хліба і вина в тіло і кров Христові... Це... – символізована реальність..., яка просвічує і проникає в нас через чуттєвий символ. Істотне тут лише одне: щоб ми відчували саму божественну реальність, мали живе сприйняття її присутності. У протилежному випадку Таїнство перетворилося б в умовний обряд і внаслідок цього втратило б свою живу силу, свій справжній релігійний смисл».

У праці ж російського богослова протоієрея Олександра Шмемана (1921–1983) «Євхаристія. Таїнство Царства» (Париж, 1984 р., с. 254 і далі) читаємо: «Євхаристія звершується від початку і до кінця над хлібом і вином. Але смисл, суть, радість цього життя не в їжі, а в Бозі, у спілкуванні з Ним... Мета Євхаристії – не в преложенні хліба і вина, а в нашому причащенні Христу... Євхаристія – це Таємниця, яка не може бути розкрита і з'ясована в категоріях цього світу – часі, сутності, причинності». І ще ось таке, важливе: «У Літургії ми не повторюємо і не зображаємо – ми заглиблюємося в цю таємницю спасіння і нового життя, здійснену одного разу, але даровану нам... І в цій небесній, вічній і надсвітовій Євхаристії не Христос сходить до нас, а ми підіймаємося до Нього».

Інакше кажучи, можна уявляти, що, беручи участь у Літургії, ми незбагненно, містично переносимося в той далекий час, на Таємну Вечерю Христа з апостолами. Це там, разом з ними ми чуємо його слова «прийміть, споживайте хліб життя», «любіть одне одного», «будьте синами Божими»!

То ж чи не очевидно є різниця між дикуном, який «поїдає тіло свого бога», і християнином, який споживає хліб і вино св. Причастя? Перший турбується про свою фізичну силу, другий – про силу духовну. І, отже, сьогодні, як і в попередні століття, християнин – чи то «простий робітник», чи «високоосвічений інтелігент» – з радістю може спішити в храм до спільної Трапези, до єднання в Любові з такими ж, як і сам, дітьми Божими.

Сьогодні багатьом це може здатися наївним, хоча й добрим, побажанням. Так, у перші століття нашої ери, коли християн переслідували, кидали на арену цирку для розтерзання хижакими, релігійна ревність цих людей була гідна подиву. Вони на Літургії з побожністю брали з підносу Хліб і пили з чаші Вино, з благоговінням передаючи її один одному. Але ось християнство вийшло з катакомб. І вже Константинопольський єпископ **Іван Золотоустий** був змушений надати споживанню Хліба і Вина ту форму («причащення»), яка існує і понині. Бо ж тоді учасники Таїнства так спішили повернутися до своїх буденних справ, що, штовхаючись у намаганні випередити один одного, могли скинути частинки Хліба чи пролити з чаші Вино...

І, хтозна, може, прийде пора повернутися до того первісного способу причащення, принаймні там, де є відповідна ситуація?

Незнання Бога – велике лихо

Заирнемо у книгу **М. Бердяєва** «Істина й одкровення» (с. 90): «Ми живемо у зовсім інакшому світі, ніж світ XVIII і XIX ст. І безбожність XX ст. зовсім інша. У попередні два століття була денна безбожність просвітництва, вона була заснована на вірі у верховенство розуму. Кажу «вірі», тому що існувала віра в розум, яка сьогодні захиталася. Сучасну безбожність можна охарактеризувати як безбожність нічну, яка відображає тугу, жах, безнадійність сучасної людини. Усе стало більш граничним,

оголеним.... Раніше розум, який усвідомив свою самотійність, поставав проти Бога. Тепер постає проти Бога ірраціональна сила життя. Раніше казали: «Світ сам собою добрий і безконечно розвивається, тому Бога немає і Він непотрібний». Тепер мовлять: «Світ поганій і безглуздий, жодного прогресу немає, тому Бога немає»... Люди думають, що вийти з темряви і безглуздя вони повинні власними силами, ще частіше думають, що вийти з темряви взагалі неможливо.

Очевидно, те, що зуть Промислом, може виявлятися і в тому, що Бог залишає світ...

Найстрашніші форми безбожності виявляються зовсім не у войовничій і пристрасній боротьбі проти ідеї Бога і проти самого Бога, а в безбожжі життєво-практичному, у байдужості і змертвінні... Пристрасна схвильованість і боротьба проти Бога можуть привести до просвітлення і вищої релігійної свідомості. Безбожжя може бути навіть корисним і може бути очищенням і звільненням від рабських понять про Бога., обурення християн проти атеїстів, проти войовничих безбожників часто буває безглуздим. Бо це їхнє спотворене поняття про Бога, їхнє безбожне життя породили цю безбожність... Християнам не личить бути самозадоволеними і зневажати тих, кого мучить питання про Бога...

Нагадаємо – це сказав філософ **Платон**: «Незнання Бога є для держави найбільше з лих, і хто підриває релігію, той підриває разом з тим і основи суспільства».

Тож і не дивно, що минуле ХХ ст. було переповнене жахіттями (аякже – «Бога немає і все дозволене, а після мене хоч потоп»). Тут і дві світові війни, і голодомор, Освенцім та ГУЛАГ. Гляньмо на ту «одну шосту земної кулі», на якій «наші батьки будували найсправедливіший лад». Нагадаємо: як засвідчила газета «Известия» (28.XI. 1989 р.), «щорічні втрати від безгосподарності в СРСР становили 600 млрд. крб., а прями матеріальні втрати у Великій Вітчизняній війні – 679 млрд. крб.». То що – тут безперервно точилася війна за (інакше не скажеш) цілковитий розвал усього суспільного життя? Під співи складених «штатними пропагандистами» текстів, як-ось ці: «Ой

яблучко, соку спілого через Бога ми не їли хліба білого», «Ми відкинули усі старі забобони, попалили назавжди божії ікони» чи «Слово партії у світ гордо зазвучало. Нема святих, нема Бога, нове життя стало...».

Можна було б про все це не згадувати. Якби лише те, «чим жили наші діди й прадіди», не нагромаджувалося «у воді, на суші й у повітрі» і – не отруювало життя наступним поколінням (оптимістичні частівки можна би віддати в музеї).

І тут може здатися дивним, але саме тепер у Європі вже піднялася хвиля духовного відродження, для якої французький соціолог Жіль **Кепель** придумав назву «реванш Бога»! Тож перегорнімо прикінцеві сторінки книги **Жаклін Рюс** «Поступ сучасних ідей» (с. 596–600): «Релігійне і священне пережили період відступу, якщо не повного затемнення, з одного боку, в багатих країнах західної культури, і з іншого «в деяких комуністичних країнах». Але ситуація істотно змінилася, а тому ХХІ сторіччя, сказав би Анрі **Мальро**, буде містичним або його взагалі не буде».

Висновок же, поданий наприкінці книжки «Реванш Бога», такий: занепад усталених істин, пов'язаних із досягненнями техніки й науки, поступове виснаження ідей марксизму та комунізму, крах усяких ідеологій – усе це і сприяло відродженню релігії.

Справа, звичайно, не в «чистих ідеологіях», а в тих практичних результатах, яких люди досягали, керуючись ними. Стало очевидним, що без віри в Бога-Творця, без почуття сорому й відповідальності перед Ним (і перед наступними поколіннями людей) людина здатна лише на те, щоб найродючіші землі перетворити в пустелі. Перетворювати ж пустелі в оази життя під силу лише людині віруючій...

Великою буде і роль Церкви, для представників якої, без сумніву, є і залишаться актуальними ось ці слова ректора католицького університету в м. Айхштетт (Німеччина) **Н. Лобковица** (ж. «Вопросы философии», 1993, ч. 3, с. 71): «В минулому Церква була не досить уважна до прикладу Господа: надто часто замість того, щоб виконати заповідь любові, вона

наполягала на посиленні суворості закону; замість того, щоб тихо стукати в двері, виламувала їх; замість того, щоб просто бути тут – відкритою для всіх потребуючих і готовою слугувати їм, вона голосно вимагала, щоб служили їй; замість того, щоб смиренно сприймати образи, гордо давала відсіч». Завдання ж Церкви сьогодні «не в тому, щоб мати впливи і владу, навіть не в тому, щоб переконувати, а швидше в тому, щоб завжди бути тут, відгукуючись на сьогоднішні потреби людей, знаходячи належні відповіді на запитання і не нав'язуючи себе іншим». Церква повинна «відстоювати гідність людини, робити все те, що допомагає людині ставати людянішою». Вона, нарешті, повинна «знову і знову нагадувати суспільству, що без Бога найвищий смисл людського існування ніколи не може бути відкритий».

Коротка післямова

«Шукайте Бога... і буде живою душа ваша» зазначив пророк **Ісайя** (55:3–5). Кількість книг, зокрема навчальних посібників, в яких висвітлюються окремі аспекти духовного життя людини, у наш час безперервно зростає. І, річ ясна, серед них ось ця наша книжечка – лише малесенька краплина в морі. У ній, не виключене, Читач не знайшов усіх відповідей на питання, які його хвилюють.

Зізнаємось: найбільшим нашим бажанням було вселити в душу й свідомість Читача те, що найвипукліше зумів сформулювати філософ Микола **Шлемкевич** (1894 – 1966): «виразно бачимо: коли вмер Бог, і вмер дух, – на наших очах вмирає людина! О, приятелі: – рятуймо ж людину серед нас, рятуймо людину в нас!»

Після цього заклику минуло ще двічі по чверті сторіччя. А заклик нашого філософа став ще більше актуальним. Тож ми повторюємо його сьогодні: рятуймо людину в собі! І допомагаймо кожному ближньому рятувати себе, свою безсмертну душу! Щоб усі ми з гідністю склали отой певний екзамен на цій такій чудовій і водночас страшній планеті...

А щоб виробити свій світогляд, не втомлюймося шукати правильні відповіді на оті «одвічні питання» про смисл життя.

Однак, згадуючи слова Федора Достоевського «Моя хвала Богові через великі сумніви пройшла», все ж не повторюймо чужих помилок. Вдумливо вдивляймося в усе живе, що нас оточує (аж до найдрібніших його складових – клітин), вчитуємося в свідчення видатних учених – як природодослідників, так і філософів. А ще – частіше згадуємо дідів і прадідів наших, намагаємося збагнути їхню ширину й просту віру. Частіше ходимо тими стежками-дорогами, якими ступали їхні (напевне – босі) ноги, відвідуємо їхні могили. Навіть позаздримо їм: не маючи отих «дарів цивілізації», вони, завдяки своїй «простій вірі», були цільними й урівноваженими особистостями.

І якнайчастіше гортаючи сторінки Євангелія, приймімо за керівництво в житті, зокрема, ось ці слова апостола Павла (Рим. 12:21): «Не будь переможений злом, але перемагай зло добром». І ще (Рим. 14:13): «... не будемо більше засуджувати один одного, але краще судить про те, щоб не давати братові спотикання...»

ЗМІСТ

Передмова (3). Проблема вибору (6). Про віру, надію, любов і гідність (8). Про науку та віруючих вчених (10). Про філософію і теологію (19). Зло у світі – світ у злі (21), Катастрофи духа – в грамах (26). Про слово – рятівне і вбивче (30). Про співвідношення віри і розуму (33). «Все з нічого?» (39). Дивовижні таємниці світу живого (41). Фундамент атеїзму – хиткий і сумнівний (46). Ще аргументи – для роздуму (51). «З-за меж реальності» (55). Про нематеріальне в матеріальному (59). Добро як фундамент моральності (63). Роздуми Швейцера, Франкля і Гюго (66). «Історичний гріх християнства» (70). Своїх знає лише Бог (74). Чужі й свої гріхи (79). Символ присутності Христа в Святому Дусі (82). Незнання Бога – велике лихо (85). Коротка післямова (87).

